

Schramkó Péter:
KÖNYVTÁRI ISMERETEK

Jegyzet a
papír-és könyvresturátor
tanfolyam számára

I. A könyvtárak története

1. Bevezetés
2. Könyvtárak az ókorban
3. A középkor könyvtárai
4. A reneszánsz és humanizmus korának könyvtárai
5. A barokk és felvilágosodás korának könyvtárai
6. A XIX. század és a modern polgári kor

II. A könyvtárak működése

1. A mai könyvtári rendszer főbb elemei
2. A könyvtári műveletek, a könyvtárak felépítése
3. A könyvtári dokumentumok főbb típusai
4. A könyvtári különgyűjtemények, muzeális könyvtári gyűjtemények
5. A tájékozódás eszközei, a bibliográfiák

Bevezetés - A könyvtár helye a gyűjtemények között

"A könyvtár annyit ér, amennyire olvasóinak hasznára válik."

irta Konrad Gesner 1545-ben Bibliotheca Universalis című munkájában, melyet a modern értelemben vett bibliográfiák előképeként tartanak. Gesner (1516-1565) arra vállalkozott, hogy a teljesség igényével összeírja a világon addig nyomtatott műveket. Erre a könyvnyomtatás feltalálását követő egy évszázadon belül még a siker reményében vállalkozhatott.

Vállalkozását arra a korban elterjedt elképzelésre alapozta, hogy a művelt világ írásba öntött tudáskincsét tartalmazó nyomtatott könyvek teljes felsorolásával megragadható az egyetemes tudás. Munkájának az "Egyetemes könyvtár" - (Bibliotheca Universalis) címet adta, megalkotva így - mai szóval élve - a virtuális könyvtár fogalmát.

Az egyetemes tudás elérhetőségének illúziója koronként újra meg újra feltámad, napjainkban a számítógépek világhálója nyújtja ezt a képzetet.

A könyvtár egyike az emberiség egyik legrégebbi, és ma is egyik legfontosabb kulturális intézményeinek, amely az egyetemes tudás ősrégi vágyának beteljesítésével kecsegtet. A "múzsák oltalmát élvező, vallásosan tisztelt és politikailag kihasználta, szimbólumként működő gépezet... A legkülönfélébb, a szüntelenül újraírt múlt jeleit hordozó, viharos változások közepette kiválóan megőrzött dolgokból létrejött bonyolult képződmény..." (Lafranco Binni - Giovanni Pinna : A múzeum. Gondolat, 1986)

Az idézet eredetileg a múzeumból szól, de éppúgy érvényes a modern polgári állam közgyűjteményi hármasságának a múzeum és levéltár melletti harmadik tagjára, a könyvtárra is. Érvényessége érzékelteti, hogy a kulturális örökség fogalma mennyire nem köthető kizárólag egy történetileg kialakult intézményhez, gyűjteményhez.

Az írott kulturális örökség írott mivoltából fakadóan több lényeges sajátossággal bír.

Az egyik, hogy az írás története során mindig is lehetővé tette a **térbeli távolságok legyőzését**. A rögzített gondolat mérföldekre elvihető, akár a tengeren túlra is, vagy több irányba. Nagyméretű, földrajzilag is kiterjedt közösségek létrejötté az írás nélkül lehetetlen lett volna. De ugyan így lehetetlen lenne a korunkban zajló, globalizációnak nevezett folyamat is kultúránk írott jellege nélkül. (Ez utóbbi napjainkban mindinkább átalakulni látszik az egyre egyetemesebb és beszélt nyelvektől független vizuális világnyelv megjelenésével a nemzetközi média területén.)

A másik lényeges vonás, hogy az írás **áthagyományozható** nemzedékről nemzedékre. Ilyen módon nem csak a tér, de az idő is áthidalható segítségével. Kultúránk történeti tudata azt jelenti, hogy számon tartjuk az időben megelőző kultúrák megőrzött tudáskincsét, múltunk egész folyamatát. Egyéni és közösségi azonosságtudatunk megőrzésének és megélésének egyik legfontosabb feltétele a korábban létrejött szövegek folyamatos, újbóli és újbóli értelmezése.

Végül az írás döntő előnye, hogy szinte korlátlan lehetőséget nyújt a tudás **felhalmozására**. A korlátlanul növelhető objektív emlékezet így az írott szövegek gyűjtőhelyén, a könyvtárban és a levéltárban jelent meg a történelem folyamán először "látható alakban".

Mivel a különféle szövegfajták együttvéve őrzik szellemi örökségünket, régtől fogva él a törekvés, hogy szervezett formában, **gyűjteményben** egyesítsük ezeket.

A könyvtárban őrzött szövegeket - ami a fizikai megjelenésüket illeti - ma általában könyvek tartalmazzák.

Helyesebb azonban a **dokumentum** kifejezés használata, mert szöveges információt nem csak könyvek, hanem más elektromos és mágneses, vagy optikai adathordozók is őriznek. (ún. nem hagyományos dokumentumok: hangmez, magnószalag, cd, mikrofilm stb.)

A könyvtárakban őrzött dokumentumokat általában az különbözteti meg más gyűjteményekben őrzött írásos emlékektől, hogy a nyilvánosság, azaz valamely közösség vagy közönség (publikum) számára készültek, lehetőleg számos példányban. A publicitás tehát az a vonás, amely hagyományosan elválasztja a könyvtárakban őrzött dokumentumok legnagyobb részét a levéltári iratoktól, amelyeknek - legyen az jogi szöveg vagy magánlevél - többnyire "címezettje" van, és egy, vagy néhány példányban hozzák létre, nem a nyilvánosság számára.

A könyvtár azonban története során sokszor volt gyűjtőhelye a mai három alapintézményben (múzeum, levéltár, könyvtár) előforduló tárgyak szinte mindegyikének is.

A modern kort megelőzően a reneszánsz és barokk tudományeszménynek megfelelően a könyvtár nem csak az írott, de a tárgyi kulturális örökséget is igyekezett gyűjteni. (Számos fejedelmi, főúri könyvtárban találhatóak a könyvek mellett korabeli nevükön "régiségek és furcsaságok" gyűjteményei, vagy éremtár, kőtár, képtár.)

A könyvtárak minden társadalom életében kulcsszerepet töltenek be, amennyiben gyűjtője, őrzője és sáfára az adott közösség létéhez elengedhetetlenül szükséges információknak.

Kialakulásában az egyik legfontosabb szerepet játszó tényező az olyan szövegek gyűjtése, amelyek manifesztálják az adott közösség eredetét, illetve történelemben való létezését és összetartozását. (Ezt a szerepet - némi átalakulással - viszont láthatjuk a mai nemzeti könyvtárak létrejöttében is.)

Már ókori megszületésekor a tudományos megismerésnek is természetes "fellegvára" a könyvtár, de a művészeteknek is otthona, ennyiben maga is múzsai hely, "museion".

Természetesen az a folyamat lassan, egyre differenciálódva ment végbe. A gyűjtés a dokumentumok egyre szélesedő körére terjedt ki. A szempontok is változtak: az anyagi értékek felhalmozása (teaurálás) helyébe egyre inkább a kulturális javak megővésének szándéka lépett. Változtak a gyűjtők és a felhasználók is. Magánszemélyek, testületek, intézmények felváltva léptek mindkét szerepkörbe. A folyamat során létrejöttek a tudományos, kulturális, történeti, művészeti értékű, vagy ilyen célokat szolgáló gyűjtemények.

Az állami szervek, jogi személyek, testületek által fenntartott, egységes szempontok szerint irányított, mindenki számára hozzáférhető gyűjteményeket nevezzük **közgyűjteményeknek**. Legfontosabb típusai a múzeum, a levéltár és a könyvtár.

A **múzeum** feladata a képző- és iparművészeti alkotások, vagy kisebb-nagyobb közösségek, egyes tudományágak, illetve az élet egyes területei történetével kapcsolatos, elsősorban tárgyi emlékek gyűjtése, kutatása, bemutatása.

Levéltár: A mindenkor ügyműködő, jogalkotó és jogszolgáltató hivatalos tevékenység során keletkezett iratokat gyűjti, kutatja és teszi hozzáférhetővé. A levéltár rendjét többnyire az iratok keletkezési körülményei szabják meg. (kibocsátója, címezettje, tárgya, stb)

A **könyvtári** tevékenység kereteit három fő terület adja: válogatja és **gyűjti** a könyveket és más ismerethordozókat, gyűjteménnyé **rendezi** ezeket, valamint a legkülönbözőbb körű és igényű használóknak **rendelkezésre bocsátja**.

A gyűjteményi "munkamegosztás" szerint a könyvtár gyűjti

- a nyomtatás kora előtt keletkezett kulturális vagy tudományos értékű kéziratokat. (tekeres, füzet, kódex, stb)
- a nyomtatott könyveket, folyóiratokat, hírlapokat, zeneműveket (kottákat), térképeket, metszeteket és más

sokszorosított grafikát, plakátokat, színlapokat, röplapokat és minden más, terjesztésre szánt nyomtatványt (pl. szamizdat).

- a nem nyomdai úton, de terjesztés céljára előállított szöveg-, kép- és adathordozót (Nem hagyományos dokumentumokat.)

- A nyomtatás korában keletkezett nem irattári, kulturális vagy tudományos értékkel bíró kéziratokat. (pl. szépirodalmi művek kéziratai, írók levelezése, stb)

Az egyes könyvtárak **gyűjtőköre** természetesen teljes (egyetemes és általános) nem lehet, így a gyűjtés válogatás eredménye kell legyen. A válogatás mindenkori szempontjai a történelmi időben, politikai és kulturális helyzetektől függően változnak. Egy időszakon belül is eltérők lehetnek a gyűjtött dokumentumok típusa, keletkezési ideje, helye, szerzője, tárgya és más, egyedi mérlegelés szerint.

Természetesen az egyes közgyűjtemények által gyűjtött dokumentumok köre nem választható szét mereven. (Pl. az Országos Széchenyi Könyvtár, és az Országos Levéltár is rendelkezik térképgyűjteménnyel. Egy orvostörténeti, vagy pedagógiai múzeum gyűjti a tárgyi emlékek mellett a tudományág írásos dokumentumait is.)

A könyvtári tevékenységről, tehát a gyűjtésről, a gyűjtemény rendezéséről, szervezéséről, feltárásáról és a dokumentumok illetve az információk közrebocsátásáról a Könyvtári munkafolyamatok c. fejezetben később lesz részletesen szó.

Az eddig használt szinte mindegyik fogalom jelentése történetileg alakult ki. Az olyan szavak használata ókori, középkori és kora-újkorai jelenségekkel kapcsolatban, mint "könyvtár, gyűjtemény, könyvtáros, kulturális örökség, dokumentum, tudomány" (a lista bővíthető) mindenképpen pontatlanság és anakronizmus, azaz mai fogalmak visszavetítése múltbéli jelenségekre. Használatuk azonban elkerülhetetlen a mai könyvtár előzményeinek bemutatásához, és alapvető működésének leírásához.

Könyvtárak az ókorban

Az első olyan gyűjtemény, amellyel kapcsolatban az utókor a könyvtár kifejezést használja, mintegy 4 és fél ezer évvel ezelőtt, Kr. e. 2400 táján jött létre a Földközi-tenger mellett, Ebla városában. (Észak-Szíria). Ez a "tár" már olyan kiteljesedett formájú volt, hogy joggal tételezhető fel: nem a kezdet, hanem egy fejlődési szakasz része, sőt csúcsa lehetett.

A legjelentősebb mezopotámiai gyűjtemény azonban **Assurbanipal ninivei uralkodó** nevéhez fűződik. A Kr.e. VII. századból származik az a több tízezer (!) ékírásos cseréptábla, amely az asszír birodalom modern értelemben is fejlett állami írásbeliségének tárgyi emléke. Ez a gyűjtemény ma Elő-Ázsia ókori történetének és irodalmának legfontosabb forrása. A cseréptáblák legnagyobb része ma a British Museumban található. (Elgondolkodtató tény, hogy kétezer hatszáz év elteltével egy hajdani könyvtár állományát ma múzeum őrzi!)

Assurbanipal király célul tűzte ki, hogy összegyűjti országának irodalmát. Az irodalom kifejezés azonban történelmi szempontból magyarázatra szorul. Az ókorban legtágabb értelemben minden, írásban rögzített szöveget érthettek alatta, műfaji megkötések nélkül. Így irodalom lehetett a közjogi és magánjogi szerződések, rendeletek, törvények szövege éppúgy, mint a teremtés történetéről szóló eposzok, vagy a szerelmi líra alkotásai.

(A Biblia a felsorolt műfajok mindegyikét tartalmazza, ma pedig mint irodalmi alkotást is számon tartják.)

Assurbanipal király tehát, hogy összegyűjtse országának irodalmát és összefoglalja műveltségét (enciklopédikus

törekvés!), megbízottakat küldött szét, számos másolót foglalkoztatott, s nagy gondja volt a szövegkritikára is. Tudósai igyekeztek a számos szövegváltozat közül kiválasztani a leghitelesebbet, a variánsokat is számon tartva. Így jött létre a több tizezer cseréptáblából álló, rendezett, önálló könyvtárosszemélyzet gondjára bízott gyűjtemény. Az egyes műveket tárgyak szerint csoportosították, és jegyzékek készültek róluk. Az egyes táblákon "ex libriseket" és jelzeteket helyeztek el. (Pl.: Asszurbanipal, a világ urának, Babilonia királyának könyve ez". A gyűjtemény gondozója természetesen nem a mai értelemben vett könyvtáros volt, hanem olyan papi személy, aki írástudásánál műveltségénél fogva alkalmas volt arra, hogy az önmagában is szentnek tartott történeti, csillagászati és más területekkel kapcsolatos tudás teljes birtokosa legyen. Világos a különbség a mai könyvtárossal összehasonlítva: Az ókori kolléga mindent olvasott, aminek az őrzésével megbízták. Így minden (!) kérdésben, ami korábban felvetődhetett, szaktekintélynek számított. Mai szakmatársa inkább azt tudja, hogy hol keresse...

A könyvtárak a fejlődés kezdetén zártkörű intézmények voltak. Történetük az őrzött műfajok sokfélesége miatt összeolvad a nyilvánosságot kizáró levéltárakéval, minthogy a publicitás fogalma sem alakult még ki. De még akkor is, amikor a nyilvános közreadás szándékával kezdtek könyveket írni, s ezek összegyűjtésére a szó szoros értelmében vett könyvtár létesült, ez is jó ideig exkluzív (elzárkózó, elökelő) maradt. A írásos ismeretek felhalmozása egy szűk réteg számára történt. Egyébként is alig voltak, akik mint írástudók, a könyvtár látogatóiként szóba jöhettek. A könyvtárak zártságát már elhelyezésük is mutatja: rendszerint templomokban, vagy ezekkel összeépült királyi palotákban voltak. Az ókori Mezopotámiában ezek az összetett intézmények, a zikkuratok adtak helyet a "táblácskák házáknak".

Az **egyiptomi** könyvtár története főbb vonalaiban hasonló utat járt be, mint a mezopotámiai. A nílusmenti "könyv" fizikai formája a papirusztekercs. Hosszuk 10 méter körüli lehetett, de néha elérte a 40 métert is. A ráncmaradt tekercsék túlnyomó többsége az igen fejlett közigazgatás emléke: irattári anyag, egyiptomi irodalmi művekből csak töredékek maradtak fenn, hiszen a papirusz nem olyan tartós íráshordozó, mint az agyagtábla. (A kutatókat inkább a kőbe vésett szövegek segítik.)

Az írnok személyét foglalkozása révén továbbra is külön tisztelet övezte. (Thomas Mann József és testvérei című regényének fejezetei rendkívül érzékletesen ábrázolják az egyiptomi életet is, valamint az írnokok illetve az írásbeliség jelentőségét.) A tekercskönyvtárak anyagából mintegy másfélezer darabot őrzött meg a sivatag homokja, illetve a Római Birodalom idejéből Herculaneumban a Vezúv hamuja. Diodórosz (Kr.e. I. sz.-i görög történetíró) feljegyzi, hogy Egyiptomban "a templomok melletti könyvtárakban bölcsesket gyűjtöttek össze".

Ehnaton fáraó Amarnában napvilágra került gyűjteményéből néhány száz ékírásos agyagtábla is előkerült. Ez a gyűjtemény valószínűleg egyúttal levéltár is volt, miként a Közel-Keleten mindenütt. Minden bizonnyal az uralkodók, elökelők házi- és magánkönyvtáraiban gyűjtötték, másolták és olvasták az irodalom értékeit.

A leghíresebb papirusz-könyvtárat, egyben talán leghíresebb ókori könyvtárat is a késői görög, hellenisztikus kultúra hozta létre **Alexandriában**. Létét hasonló összegző szándéknak köszönhette, mint a ninivei. Alapítói, a Ptolemaioszok Kr. e. a III. században a hellenizmus szellemi fellelegvárának szánták. Fennállásának mintegy hatszáz éve alatt valóban be is töltötte ezt a szerepet. A hellenisztikus műveltség legfontosabb jellemzője befogadó jellege. A leigázott népek, megismert földek kultúráját is asszimilálták. Így a könyvtárban is az akkor ismert világ írott tudásának teljességét igyekeztek gyűjteni. A könyvtár egyik részét "Museion"-nak, a klasszikus athéni hagyománynak megfelelően a múzsák templomának nevezték. Hogy a könyvtár mekkora volt, nem tudjuk. Egyes ókori források sz mintegy 700.000 papirusztekercsre becsülték. Hogy ez valójában hány művet jelentett, ma már végképp lehetetlen eldönteni. (Egy tekercs több művet is tartalmazott,

illetve egy művet több tekercsre is írtak.) Más források szerint 45.000 művet tartalmazhatott 20.000 tekercs. A gyűjtésnek három módszere volt: "a hajókról", azaz vásárlás, illetve kortársak szerint részben a rakományok lefoglalása útján, vagy a megszerzendő mű lemásolásával. A könyvtár mellett működő filozófiai iskolában létrejött művek is a könyvtárat gyarapították.

A műveket aszerint csoportosították, hogy a szerzőt pl. csillagászként, történetíróként, matematikusként tartotta számon a művelt közvélemény. Így a mű tényleges tartalma helyett a szerző személye döntötte el, hogy az adott mű mely tudományágba tartozik. A történelemben első, név szerint is ismert, könyvtárosként is számon tartott személy **Kallimakhosz**, költő és filozófus. (Kr.e. 310-240 k.) "Pinakes", azaz táblácskák címmel katalógust készített a könyvtár számára. Mai szemmel azt mondhatnánk rá, hogy biobibliográfia, azaz olyan könyvjegyzék, amely felsorolja az egy szerzői életműhöz kötődő műveket. Mivel azonban konkrét gyűjteményben található műveket sorol fel Kallimakhosz, és feltehetőleg követi a könyvtárban elhelyezett művek csoportosítását, helytálló lehet a katalógus kifejezés is. Anyagát két fő csoportra osztotta: költőkre és prózaírókra. Ezeken belül hat-hat alcsoportot állapított meg aszerint, hogy az adott szerző mely műfajban jeleskedett. (Pl.: elégikusok, satirikusok, epikusok, illetve történetírók, filozófusok, orvosok, stb).

Az állományt magas, kétszámjű szekrényekben helyezték el (latinul *armarium*!). A polcokon égetett és festett majolika vödrökben álltak a tekercsek. Az épületről nem sokat tudunk. A pergamoni könyvtár ásatásaiból lehet következtetni az ókori könyvtárak főbb jellegzetességeire: Az olvasóterem szerepét az oszlopcsarnok, a sztoá töltötte be, a szobrokkal díszített nagy terem a reprezentációt szolgálta, a többi helyiség raktárként szolgálhatott, az egészhez pedig egy szentély csatlakozott.

Az ókori könyvtárak legnagyobbikának egyik része a Kr. e. I. sz.-ban, a római hódítás idején leégett, maradványai a Kr. u. IV. század végén szóródtak szét. Példája a Római Birodalomban tovább élt, olyannyira, hogy a vatikáni könyvtár számára is mintául szolgált.

Az alexandriai könyvtárral összemérhető könyvtár az ókorban ugyan több nem jött létre, de a másik hellenisztikus utódállamban, a kisázsiai **Pergamonban** a Kr. e. 2. században alapított könyvtár mégis jelentős. Az első, amely mai fogalmakat visszavetítve leginkább megközelítette a nyilvános tudományos könyvtár típusát: a templomkörzettel kapcsolódott össze, iskolának is rendelkezésére állt, de egyben uralkodói könyvtár is volt, sőt nyilvános állami könyvtárként is működött. Ez a többfunkciós működés csak a római könyvtáraknak lesz sajátja. A pergamen, mint íráshordozó a korban már ugyan ismert volt, de elterjedését a pergamoni könyvtár igényeinek köszönheti. (Az egyiptomi papirusz kivételét az alexandriaiak korlátozták, a könyvtárak közötti vetélkedés korai példáját nyújtva ezzel.)

Az **ókori Róma** könyvtárainak látványos fejlődése a császárság kialakulásának idejével esik egybe. A meghódított görög városok könyvtárait sok esetben hurcolták el, mint hadizsákmányt. (Erre a történelemben a későbbiekben is akad példa.) A Kr.e. II. sz.-ban a római arisztokrácia körében a bibliofília már elterjedt, elegáns dolognak számított. Julius Caesar a világhatalommá lett Rómát a világ szellemi központjává is kívánta tenni. Előbb az alexandriai könyvtárat szerette volna a Tiberis mellé telepíteni. Ez a terve nem valósult meg, de gondoskodott egy állami nyilvános könyvtár alapításáról, amely halála után megkezdte működését. Augustus ezt követő két könyvtáralapítása nyomán a császárok sora hozta létre a provinciák városaiban a nyilvános könyvtárakat. A IV. század végére 28 nyilvános könyvtárról tudunk, csak Róma városában. Ezek a könyvtárak már nem a templomkörzethez kötődtek. A tudás szakrális jellege lassan profanizálódott, a könyvtárak pedig a fórumokkal és fürdőkkel kerültek építészeti kapcsolatba, összekötve így a szellemi gyarapodás és szórakozás lehetőségét a testi

örömök házaival is. Augustus császár Palatinus dombon épült könyvtárának két részlege volt, egy a latin, egy pedig a görög nyelvű szövegek számára. A humanista könyvtárak is ezt a mintát követik majd elrendezésükben.

A könyvtárépítés szabályait Vitruvius, Caesar és Augustus korának híres építésze foglalta össze. Megkövetelte az épület keleti tájolását a reggeli napfény kihasználására. Hogy a szemet kíméljék, kerülték az arany használatát, a padlókat pedig ugyanezért zöld márványból készítették. A könyvtekercesek fa szekrények polcain feküdtek, elől a címtábláikkal. Hogy a papirusztekercseket megóvják a nedvességtől, a belső falak köré egy külsőt is építettek, keskeny átszellőztetett légrést képezve így.

A könyvtárak élén procurátori rangban tekintélyes tudósok álltak, a nagyszámú személyzetet rabszolgák alkották. Több nyilvános könyvtár kölcsönzött is könyveket.

A római birodalom utolsó századából már keresztény könyvtárakról is tudunk. Ezekben gondozták, másolták a Biblia és az egyházatyák szövegeit is. A konstantinápolyi császári könyvtár (IV.sz.) pedig nem csak a keresztény késő-antikvitás, de a korai középkor jelentős uralkodói könyvtára lesz.

A középkor könyvtárai

Az ókori könyvtárak méretei és gazdagsága után a középkor könyvtárait általában szerényebb keretek között kell elképzelnünk. A Római Birodalom széthullása és a népvándorlás megrázkódtatásai közepette a volt provinciák szellemi életének és a kultúra hagyományos értékeinek újra vallási, egyházi intézmények adtak keretet. Az ókori "modell" tovább él, amennyiben az adott kultúra, közösség írott szövegei megszentelt helyek közelében: kolostorokban, püspöki székhelyeken, templomok mellett találnak megőrzőikre, gyarapítóikra. Az egyházi könyvtárak a középkori műveltség legfontosabb otthonai, de a világi, fejedelmi könyvtárak sem elhanyagolhatók. Az egyetemek mellett működő könyvtárak pedig az újjászülető világi műveltség, a humanizmus műhelyei lesznek a középkor utolsó századaiban.

A népvándorlás korának rövid életű, de rendkívül gazdag gyűjteménye az 540 tájékán alapított **Vivárium** volt. Nagy Theodorik gót király kancellárja, Cassiodorus saját birtokán, Dél-Itáliában alapított vallási és életmód-közösséget, kolostort. Nagy gondot fordított az egykori idők még meglévő alkotásainak megőrzésére és másolására. Hatalmas könyvtárat rendezett be vétel és másolás útján. Célja a keresztény hit elmélyültebb gyakorlása és az ókori irodalom megmentése volt. A Vivariumban valósult meg elsőként a középkori kolostori kultúra jellegzetessége, a templom, kolostor, könyvtár (és scriptorium) szoros együttélése. (Erről a középkorban kiteljesedett életformáról igen ányalt, gazdag képet rajzol Umberto Eco A Rózsa neve című regényében.) Cassiodorus kolostorában a bencés Regulát (a szerzetesi életformát szabályozó tanácsgyűjtemény) állította követendő például.

Szent Benedek (kb.480-547), a nyugati szerzetesség atyja Regulájában előírja, hogy a szerzetesek napi rendszerességgel olvassanak, illetve felolvassanak egymásnak nem csak a liturgia részeként, hanem más alkalmakkor, pl. étkezéskor is. Bevezette a magánolvasmányokat, amelyeket rendszeresen kellett gyakorolni.

A középkori szállóige szerint olyan a kolostor könyvtár nélkül, mint a vár fegyvertár nélkül. (Clastrum sine armario quasi castrum sine armentario.) A kolostori életben tehát a könyvek központi szerepet játszottak. A korban szokásos viszonyok szerint azonban egy néhány tucat könyvvel rendelkező kolostor már gazdagnak számított. Mai fogalmaink szerint ez csak akkor érthető, ha belegondolunk: egy-egy kódex pergamenszüksége egész állatsereglet leöléséből volt fedezhető, lemásolása pedig éveket vett igénybe.

Jellegzetes kép rajzolódik ki a pannonhalmi kolostor javait összeíró vagyoneletről, amelyet 1093-ban készítettek. Ez 80 kötetet sorol föl, amelyek azonban összesen 200 művet tartalmaznak. (Colligátumok, azaz egybekötött művek.) Ezek között vannak Evangéliumok, illetve biblikus szövegek, egyházatyák művei, liturgikus könyvek, és antik, "pogány" szerzők művei is. Ezeket a vagyoneletré tanúsága szerint nem egy helyen őrizték, hanem használati helyükön, a kolostor több pontján (szentély, sekrestye, kerengő, iskola). Külön megkülönböztett könyvtárhelyiségre tehát még aránylag gazdag helyen sem kell gondolnunk. A magyar könyvtártörténet szívesen emlékezik meg úgy a kerengőben lévő falfülkéről, mint a legrégebb magyar könyvtár hajdani helyéről.

A római könyvtárak nyilvánosságának a középkorban nyoma sincs. Voltak ugyan a kolostori, káptalani és székesegyházi könyvtárakon kívül egyetemi, uralkodói és főúri magánkönyvtárak is, de mai fogalmaink szerint ezek használata is igen kevés embert érintett.

A középkor második felének könyv- és könyvtárhasználatát sok és lényeges különbség választja el a koraközépkor könyvtárainak életétől. A pergamenkódexek mellett egyre jobban terjedt a papír használata. Ez a könyvet olcsóbbá tette. A könyvkereskedelem és a másolóipar különösen az egyetemek térségében indult önálló fejlődésnek. A XIII. századot követően a monasztikus (pl. bencés, cisztercita) kolostoroktól függetlenül jöttek létre egyetemi könyvtárak, melyek a műveltség szekularizációjának (elvilágiasodás) fontos tényezői lettek. Az egyházi könyvtárak közül az általában nagyobb városokban alapított koldulórendi (pl. ferences, domonkos) kolostorok könyvtárai tettek szert nagyobb jelentőségre.

Ezek a ferences és domonkos konventek az egyetemi szervezetekbe is beépültek, könyvtáraikat nem lehet elválasztani az egyetemi könyvtáraktól. Az egyetemek mellett működő "statiók", azaz másolóműhelyek egyre inkább manufaktúraszerűen termeltek, nem csak saját szükségletre, hanem a "piacra" is, sőt kialakult a gyűjteménytől független másolóipar is, amely majd a könyvnyomtatást közvetlenül megelőző időszakban a humanista könyvkultúrának lesz fontos kelléke.

A könyvtárak átlagos kötetszáma a középkori század nagyságrendről ezer kötet fölé gyarapodott. Ennek a mennyiségnek az őrzése, kezelése külön számbavételi és nyilvántartási eljárásokat követelt. Kezdetben ez nem jelentett többet, mint az egyes kötetek őrzési helyének kijelölését, és a kódexen való feltüntetését. Ezt követték a katalógizálás okszerűbb módzatai. A tudományszakok, helyesebben a hét szabad művészetten alapuló egyetemi fakultások szerinti csoportosítás képezték ennek alapját, de jelzetekben ezt még nem fejezték ki. A könyv felismerhetőségét kezdetben elősegítette a rövid cím, valamint az első és utolsó szavak (incipit és explicit) közlése. Gyakran jegyezték fel a második és utolsó előtti folió kezdő szavait is, hogy a leszakadásnak, sérülésnek kitett első és utolsó lapok nélkül is azonosítható legyen a kötet. Ilyesféle címleírások készültek: "Egy közepes alakú könyv, vasalt táblákkal, melyek vörös bőrrrel vannak bevonva, gerincén ez a cím: Summa Bartolina. Ez a könyv pergamenből készült." Ezek az inventáriumok (leltárak) és helyrajzi címjegyzékek kezdetleges katalógizálási megoldások, de a könyvtár mai értelemben vett rendezett formái felé mutatnak. Betűrendezéssel ekkor még nem találkozunk, de indexek, tehát mutatók készültek a listákhoz. Készültek "központi címjegyzékek" is, pl. a XIII. században egy francia apátság összeírta a környező tizenöt monostor könyvtárának közös "katalógusát". A század végén az angol ferencesek összeállították 160 angol kolostor és könyvtár könyveinek közös listáját. Elkészült a párizsi egyetemhez tartozó kollégiumok egyesített könyvjegyzéke is.

Az egyetemi könyvtárak tekintetében tipikusnak tekinthetők a **Richard de Bury** (angol diplomata, durhami püspök, meghalt 1345-ben) *Philobiblon* című művében megfogalmazottak. A mű részben a könyv lelkes dicséretét tartalmazza, részben pedig valóságos "könyvtártani" szakmunkának tekinthető. A szerző jelentős

magánkönyvtárát az oxfordi kollégiumnak adományozta. Használati szabályzatában öt diákra bízta kezelését. Világiak és egyháziak számára is egyaránt lehetővé tette a könyvek kölcsönvételét. Az óvadék letétele mellett a kölcsönzés feltétele volt, hogy az adott műből legyen másodpéldány. Ha ez nem állt rendelkezésre, akkor csak helyben használhatták a művet. Megkövetelte a kölcsönzések pontos nyilvántartását, és az inventárium segítségével évenkénti állományellenőrzést írt elő.

Az állományukban növekvő, és egyre inkább rendezetté váló könyvtáraknak lassanként sajátos profilja is kialakult. Asszerint, hogy az egyes egyetemeken milyen fakultás volt az uralkodó, hogy egy kollégium melyik karhoz tartozott, vagy a monostor lakói csatlakoztak-e a korban eltejedt skolasztikus gondolkodási irányhoz, vagy inkább az egyházatyák alkotásait kedvelték, hogy a kései középkorban az ókori szerzők illetve humanisták előtt megnyílt-e a könyvtár ajtaja, a könyvállomány szellemi arculata mindig sajátosan színeződhetett.

A fejedelmi könyvtárak első kezdetei a XIII. században mutatkoztak. A korai humanizmus (Olaszországban a duecento) beköszöntével kekezttek nagyobb számmal és jelentőséggel az udvari könyvtárak. A pápák könyvtára ugyan egyházi gyűjtemény, de mint egyházfejedelem könyvtára, mintául szolgált a kor világi uralkodói számára is. Kezdetei a Római Birodalom utolsó századaira nyúlnak vissza. Eleinte az irattárral együtt kezelték, majd önálló intézménnyé lett. A XIII. század végén kb. 500 kódex lehetett az állománya. A pápai udvar Avignonba településekor a XIV. sz.-ban alakult korszerű és nagyszabású tudományos könyvtárrá. A pápai udvar világi vonásokkal is gazdagodó szellemi életének is központja lett, így a majdani reneszánsz udvari kultúra egyik mintájául is szolgált.

Egyik gondozója a humanista költő, Francesco Petrarca (1303-1374) volt. Petrarca-ban egyébként a magánkönyvtár eszményképének megfogalmazóját, valamint az ókori mintájú nagy nyilvános könyvtárak létrehozásának szorgalmazóját tisztelhetjük. 1362-ben gyűjteményét azzal hagyományozta a velencei Szent Márk székesegyházra, hogy az "arra tehetséges és nemes emberek örömeire szolgáljon, kik az ilyesmiben kedvüket lelik." Ez azonban már a humanizmus és a reneszánsz kezdete.

A reneszánsz és humanizmus könyvtárai

A reneszánsz korstílus legfőbb szellemi áramlata, a humanizmus rendkívüli jelentőséget tulajdonított az írott szövegeknek. Ahogyan az ókori épületek maradványait tanulmányozva született meg a reneszánsz építészeti és képzőművészeti stílus, úgy a tudományok és az irodalom is az ókori szövegek, illetve töredékeik tanulmányozása útján született újjá.

A klasszikus ókori írók műveit ismerték a középkorban is. Elismeréssel ugyan, de mint "pogány" szerzőket tanulmányozták őket. A középkor szellemisége sok görög és római gondolkodó esetében elutasítással, de általános tisztelettel tekintett az antik auktorokra (a klasszikus antikvitás szerzőit nevezik így). Műveiket a középkor folyamán a kolostorokban megőrizték és másolták, kommentálták, azaz tovább értelmezték.

Ezért a humanista gondolkodók irodalmi gyűjtőszennvedélyének elsődleges terepei a hagyományos kolostori könyvtárak voltak. Petrarca és Boccaccio maguk is fáradhatatlanul, és sikeresen vadásztak kéziratokra. Mások szabályszerű expedíciókat szerveztek a klasszikus görög szövegek szülőföldjére, hogy a lappangó, vagy pusztulásnak kitétt könyveket megmentésük.

A kialakuló humanista könyvgyűjteményeket főként két dolog jellemzi: a kultúra világias jellege, és a

klasszikusok kultusza. De meg kell jegyezni, hogy nem volt humanista könyvtár, amelyben az egyházatyák illetve a skolasztikus gondolkodók ne lettek volna képviselve. A könyvtár voltaképpen értékei azonban már nem ezek, hanem a görög és római auktorok, ezek között is a természettudománnyal foglalkozó ókori művek. Helyet talált ezekben a könyvtárakban az anyanyelvű irodalom egyre tekintélyesebb termése is.

A könyvgyűjtők és könyvtárral rendelkezők sorába egyre nagyobb számban léptek be a fejedelmek és más előkelők, nem utolsósorban a városi patríciusok. Szokássá lett a nem annyira tudományos, mint inkább bibliofil érdeklődés a királyi és fejedelmi udvarokban. A humanisták ókori mintákra akadémiákba tömörültek. Antik szellemben a könyvtárat is a gondolatok kicserélésének, és az esztétikai élvezetek helyének tekintették.

A humanista könyvtár nem volt a mai értelemben vett tudományos könyvtár. Elsősorban nem a tudomány legújabb alkotásainak gyűjtését tekintette feladatának, hanem csak az ókori irodalom vonatkozásában törekedett befejezettségre, teljességre. A szövegek felkutatása, összegyűjtése, lemásoltatása a könyvtáros feladata volt. A tudósok pedig az, hogy ezeket minél megközelíthetőbbé tegyék az olvasók számára fordítások és kommentárok útján. A fennmaradt ókori szövegek száma és terjedelme véges, elvben tehát - és a kor kedvelt illúziója szerint is - el lehet érni a szellemi teljesség állapotát.

A humanista könyvtár kapcsán született meg az a máig ható képzet, hogy a könyvtár a tudás tárháza és a szellemi értékek összességének jelképe.

A kor könyvtárainak jellegzetes vonása a nyilvánosságra való törekvés. Az első ilyen gyűjteményt 1441-ben nyitották meg Firenzében. A neves humanista tudós, Niccolò Niccoli magánkönyvtárát hagyta egy kolostorra, azzal a kikötéssel, hogy az álljon nyitva egyházi és világi tudósok, diákok és érdeklődők előtt. A megváltozott szemléletről sokat elárul a híres francia bibliofil, Jean Grolier (jellegzetes kötéstípus viseli nevét) exlibrise: "Glorieri et amicorum", azaz "Glorier és barátai tulajdona".

A nagyobb könyvtárak állománya általában 1000 kötet körül mozgott. A művek száma ennek kétszerese is lehetett. Basilius Bessarion bíboros könyvtára, melyet 1468-ban a Velencei Köztársaságnak ajándékozott, 980 kötetből állt. Az urbinoi herceg könyvtárában 1120 kötet volt. A Lorenzo Medici által 1470-ben alapított nyilvános könyvtárban, a Laurentiana-ban a XV.sz. végén 1017 kötetet őriztek.

A könyvek legnagyobb része kéziratos kódex volt. A XV. sz. végéig nem tettek különbséget a nyomtatott könyvek és a kéziratos kódexek között, vagy ha igen, az a nyomtatottak hátrányára történt. Sokan nem tartották értéknek, illetve a kéziratoktól elkülönítve őrizték őket.

A könyvtárhelyiség az olvasás helye is, nem csak "raktár" többé. A kollégiumi könyvtárak nyomán a legfőbb berendezési tárgy a pulpitus. Ez olyan olvasóállvány, amely polcai révén tárolóhelyül is szolgált. Az általános használati forma a helybenhasználat maradt, de tudunk rendszeres kölsönzésről is. Nyilvános könyvtárak esetében a könyvek leláncolása szolgált a biztonságot.

A könyvek elhelyezésének alapját hármasság jelentette: a görög nyelvű, a latin nyelvű, valamint a keresztény irodalom művei. Ha mód nyílt rá, római mintára a görög és a latin nyelvű irodalmat külön helyiségben őrizték.

A másolóipar fejlődése mellett a könyvnyomtatás elterjedése új gyarapodási forrást jelentett az uralkodói és fejedelmi könyvtárak számára. Az uralkodók igyekeztek a fennhatóságuk alá tartozó területen működő nyomdászok munkáját szemmel tartani. Egyes nyomdászok **pri vilégiumot** (kiváltságot, kizárólagos jogot) kaptak munkájukra, illetve bizonyos művek nyomtatására. Ezzel összefüggésben pedig a mai kötelempéldányokhoz hasonlóan be kellett szolgáltatni a nyomdatermékek néhány példányát. Ennek oka a **cen zura**, azaz a sajtótermékek politikai, vallási illetve erkölcsi szempontú felülvizsgálata volt. Az egyik első ilyen szabályozás 1537-ből való, I.

Ferenc francia király nevéhez fűződik.

A magyarországi humanista könyvkultúra leggazdagabb gyűjteménye a budai **Bibliotheca Corviniana**, Mátyás király uralkodói könyvtára volt. A kortársak szinte csodálattal beszéltek róla. Ha méreteit, kincseinek számát az utókor bámulata szinte legendásra növelte is, bizonyos, hogy a humanizmus legnagyobb európai könyvgyűjteménye volt.

Előzményei és mintaképei voltak Vitéz János humanista főpap váradi, valamint unokaöccse, Janus Pannonius pécsi könyvtára. (Janus Búcsú Váradtól című elégiájában külön búcsúzik Vitéz János ragyogó váradi könyvtárától.) Ezek a kor színvonalán álló, korszerű humanista gyűjtemények voltak.

Mátyás a kor uralkodói eszményéhez igazodva tudatosan igyekezett megvalósítani a humanisták által Platontól kedvvel idézett szállóigét, mely szerint "boldogok az államok, melyeknek fejedelmei vagy maguk is bölcselkednek, vagy azokat, kik filozófusokká lettek, különösen kedvelik." A magyar király a külföld legnevesebb másolóműhelyeitől, többek között a firenzei Vespasiano da Bisticcától rendelte könyveit. Föllállított Budán is egy könyvkészítő műhelyt.

A könyvek gondozását udvari humanistái, például Galeotto Marzio végezték. Rájuk volt bízva a gyarapítás programjának kidolgozása is.

A könyveket a királyi palota dunai frontján helyezték el, az antik példák szerint két, latin és görög (valamint keleti) nyelvű teremben. A polcokat bársonytakarók védték a por ellen. A köteteket első táblájukra fektetve tárolták. Középen volt a kerevet, melyen a király - ókori mintára - oldaltfekve, kissé felkényökölve olvashatott vagy társalaghatott udvaroncáival, tudósaival.

A könyvek díszes kötése külön növelte a könyvtár uralkodói pompáját. Egy részük selyem, illetve bársony kötésben volt, aranyozott ezüst, zománcos címerrel díszített veretekkel, csatokkal. Metszésük poncolták, aranyozták, és csak a könyvtár köteteire jellemző módon virágmintákkal díszítették. A könyvek más része vaknyomásos vagy aranyozott, festett, címeres bőrkötésben volt. Gótikus elemek reneszánsz elrendezésű használata jellemzi őket.

Mátyás 1490-ben bekövetkezett halálakor a könyvtár nem szűnt meg, hanem fennmaradt eredeti helyén legalább 1526-ig, tehát még 36 évig. Tovább, mint ameddig Mátyás uralkodása tartott. Utóda, II. Ulászló még igyekezett kifizetni néhány elmaradt számlát a firenzei könyvmásolóknak, a könyvekben átfestette a hollós címereket a Jagelló-ház címerével, de kezdetét vette a lassú hanyatlás. A Budán járó humanisták, külföldi követek gyakran tértek haza egy-egy korvinával. Ezek a kötetek európai könyvtárakban elkerülték a pusztulást. A helyben maradó részt a mohácsi csatavesztés után Konstantinápolyba hurcolták, ahonnan csak egy töredékük került vissza háromszázötven év múltán szultáni ajándékként Magyarországra. A többi valószínűleg Bagdadban semmisült meg az első világháború folyamán. A hiteles, fennmaradt korvinák számát ma 216-ra becsülik, ebből 52-t őriznek Magyarországon. A könyvtár fénykorában becslések szerint mintegy kétezer kötetből (de ennél jóval több műből) állhatott.

Bármekkora veszteség érte a magyar művelődést a Bibliotheca Corviniana pusztulásával, a megmaradt és külföldre került példányok jelentősen hozzájárultak a közép-európai humanizmus fejlődéséhez. Nem egy görög auktor munkájának egyetlen fennmaradt kézírata éppen a Korvina Könyvtárból került újra tudományos használatba, és ismert ma is.

A barokk és a felvilágosodás korának könyvtárai

A fejezet címében megnevezett korstílus kissé pontatlan megjelölése annak a három évszázadnak, amely a könyvtárak történetében az XVI. század eleje és XVIII. század vége közötti időszakot öleli föl. Esetünkben mégis alkalmasnak tűnik a használata, mert bár a barokk eredetileg művészettörténeti fogalom, segítségével mégis felidézhetők a korszak történelmének és művelődéstörténetének főbb eseményei illetve áramlatai.

Ezek közül a legfontosabbak: Közép-Európa török ellenes harcai, a könyvnyomtatás elterjedése, a reformáció és az ellenreformáció korszakai, valamint a felvilágosodás szellemi mozgalmi.

A XVI. század elején már 18 országban közel 1200 nyomda működött. (Ne feledjük, hogy még ötven év sem telt el Gutenberg 42 soros Bibliája óta!) Az egyes kiadványok kiadásonkénti példányszáma sokszor elérte, sőt meghaladta az ezret. Angliában a század végén évente 300-400 könyv jelent meg, 250-350 ezer példányban. A nyomtatás nyelve fokozatosan változott a nemzeti nyelvek javára, és a latin rovására. A nyomtatott könyv és a nemzeti nyelvek használatának kiszélesedésében jelentős szerepet játszott a reformáció.

A reformáció szellemi mozgalmi a humanizmus könyv és írás iránti tiszteletén is alapultak. A Szentírást nemzeti nyelvekre fordították úgy, hogy közben írás eredeti értelmének helyreállítására törekedtek. (Korai magyar példa 1541-ből Sylvester János ún. erasmista, azaz Rotterdami Erasmus humanistát követő Öjszövetség -fordítása. A teljes szentírást Károlyi Gáspár fordította le. A magyar református egyház ma is ezt a szöveget tekinti kiindulópontnak.)

A reformáció tanainak kidolgozása és terjesztése teológiai irodalom addig soha nem látott mértékű gyarapodását eredményezte. A létrejövő protestáns egyházak felismerték, hogy vallási meggyőződésük terjesztésének legfontosabb eszköze az iskola, ezért minél több és színvonalasabb tanintézet létrehozására törekedtek. Egyes helyeken a már meglévő és felbomló szerzetesi, káptalani iskolákat alakították át a reformáció szellemében, máshol új intézeteket hoztak létre. Ezekre a szellemi központokra általában jellemző volt a templom, az iskola, és a nyomda szoros együttműködése. Az iskolák, kollégiumok részeként kialakultak az iskolai és kollégiumi könyvtárak, melyekben a teológiai irodalom mellett a kor pedagógiai, természettudományos és szépirodalma igen nagy súllyal volt jelen. Ezek a könyvtárak jelentették a tanár és tudósképzés szellemi bázisait. Jórésztük ma is fennáll.

A **debreceni református könyvtár** alapítását 1530 és 1540 közé teszik, de ez az első könyvtár leégett. A **sárospataki könyvtár** fejlődésében komoly szerepet játszottak a Rákócziak, mint földesurak, a **gyulafehérvári kollégium** pedig sokat köszönhet az erdélyi fejedelmeknek, köztük Bethlen Gábornak. Jellemző a református kollégiumokra és a könyvtárakra, hogy egész történetük folyamán szoros kapcsolatban álltak városuk polgárságával is. Törekedtek a legkorszerűbb művek beszerzésére, amelyek egy jelentős részét a német és holland protestáns egyetemeken tanuló diákjaikkal hozták meg az "alma mater" számára. A debreceni és sárospataki könyvtárról tudjuk, hogy írásban rögzítették a könyvtárhasználók körét, jogait és kötelességeiket, s a debreceni könyvtár esetében a diák-könyvtáros nem csak gondozta a gyűjteményt, hanem egy-egy professzor irányításával a könyvtár szervezésében, fejlesztésében is szerepe volt.

A XVII. században főleg a királyi Magyarország területéről kiinduló ellenreformáció térhódításában a katolikus szerzetesrendek közül a jezsuiták játszottak vezető szerepet. Ék Európa-szerte a protestáns mozgalmak eszközeit alkalmazva indítottak harcot a reformáció ellen: anyanyelven nyomtatott Biblia (Káldy György fordítása), és hittudományi művek kiadása, valamint iskolák, egyetemek alapítása révén. Az iskolákat természetesen felszerelték jelentős könyvtárakkal és nyomdákkal. A jezsuitáknak tulajdonítják a szállóigét, hogy egy kollégium inkább legyen templom nélkül, semmint könyvtár nélkül. A hitviták koraként is emlegetett időszak valóban az írott és olvasott

betű százada is volt. A jezsuita kollégiumok könyvtárai a rendtagok képzését, tudományos munkásságát és lelkipásztori munkáját segítették. ők is gyűjtötték koruk vezető természettudósainak, gondolkodóinak műveit, a katolikus teológia alkotásai mellett tanulmányozták a protestáns teológia eredményeit. Ezeknek a jezsuita iskolai könyvtáraknak a sorából emelkedett ki az 1635-ben alapított **nagyszombati egyetem**, valamint a **kassai akadémia könyvtára**. A legnagyobb hazai könyvtár a XVII. század végén a nagyszombati egyetem könyvtára volt.

A kor magánkönyvtárai egyre nagyobb szerepet játszottak a műveltség alakulásában. A XVII. és XVIII. században szinte minden tehetősebb polgár vagy nemes rendelkezett kisebb nagyobb könyvgyűjteménnyel, nem beszélve a fiurak, főpapok, uralkodók könyvtáiról. Magyar vonatkozásban a fennmaradt könyvjegyzékek, (pl a Zrinyi-könyvtáré) fontos művelődéstörténeti források. Európában a főúri személyekhez kötődő gyűjteményekből kastélykönyvtárak lettek, már sokszor az alapító személyétől függetlenül. Az udvari könyvtárak mai fogalmak szerint általános gyűjtőkörű tudományos könyvtárként működtek.

A barokk korban még némi joggal élhetett az a törekvés, hogy földrajzi szempontból és a tudományterületek vonatkozásában egyetemes, és általános érdeklődést tanúsítson egy-egy gyűjtemény. Ennek az igyekezetnek az eredménye a kor eszménye, az **enciklopédikus könyvtár**.

A kor könyvtáraiban a gyűjtemények nagyságát, a helyiségek pompáját és a bibliofiliát nagy mértékben formálta a reprezentáció igénye. A tulajdonos művészetpártolásának, tudós voltának, fényvadászának illetve büszkségének látványos bizonyítékai voltak ezek. A könyv gyakran nem tartalma, hanem szépsége, ritkasága, és ára miatt vált gyűjtés tárgyává. Hasonló okokból igyekeztek szert tenni különböző képzőművészeti alkotásokra, képekre, szobrokra, csillagászati és más természettudományos eszközökre, egyéb kuriozitásokra, melyeket a könyvtárban mint kiállítási teremben helyeztek el. A különböző ritkasággyűjtemények múzeumi jellege és terjedelme miatt ezek egyszerre funkcionáltak könyvtárként és múzeumként is. A modern múzeumok közvetlen újkori előzményeinek is tekintik ezeket a tárgyegyütteseket. (Ugyan későbbi példa, de a mai különváltan élő intézmények közös eredetét mutatja, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár közös fedél alatt, és azonos szervezeti keretek között kezdte meg közös működését 1808-ban.)

A XVII. századtól az uralkodók gyakran adták át könyvtáraikat egyetemek használatára. A königsbergi és heidelbergi egyetem könyvtára német fejedelmek ajándékából jött létre. A francia királyi könyvtár nyilvános jellegűt, 1692-től kezdve hetente kétszer nyitva állt a tudós kutatók előtt. Történetileg ebből a jelenségből indult ki a nemzeti könyvtárakhoz vezető egyik fejlődési vonal. A milánói érsek által 1609-ben alapított Ambrosiana már eleve a nyilvánosság feltételéhez kötve nyit meg. Így az Oxfordi Bodleiana is 1609-ben. A nyilvánosság eszméjének terjedése olykor már az elnevezésben is megmutatkozott: Királyi Nyilvános Könyvtár (Hannover, 1720). A nyilvánosság alatt persze nem a mai nyilvánosságot, hanem tudományos fokozat, cím, rang és vagyoni helyzet által erősen korlátozott használói kört kell érteni.

Az erősen megnövekedett könyvállomány elhelyezése már a reneszánsz idején önálló épületekben, termekben történt. A pultok azonban nem voltak alkalmasak nagy számú könyv elhelyezésére. A pultrendszer felbomlásával megszületett a **barokk teremkönyvtár**. A falak mellett elhelyezett polcok és galériák fényvívő architektúráis (építészeti) felfogásban az épülettel szerves egységet alkottak. Az együttest a barokk templomfestészethez hasonló pompájú falfestmények tették teljessé. A legszebb közép-európai példák közé tartozik a melki bencés apátság könyvtára és az egri Érseki Könyvtár.

A XVIII. században már a nagyobb főúri, egyetemi, kollégiumi vagy szerzetesi könyvtárak állománya nem ritkán elérte a 40-50 ezer kötetet is. A gyűjteményekben a nyomtatott könyv foglalta el a legfontosabb helyet. A

kéziratok már ekkor külön gyűjteményekbe rendeződtek, csak úgy, mint a térképek, atlaszok, glóbuszok, portrék, metszetek, érmék, és más ritkaságok. Mindegyik saját katalógusokkal, és sokszor személyzettel is rendelkezett. A könyveket többnyire tudományterületek (fakultások) szerint helyezték el, de a nyelvi sajátosságokat sem hagyták figyelmen kívül.

Az átlalában leírt fejlődési folyamat a magyarországi sajátosságokat tekintve kissé szerényebben alakult, mint az európai fejlődés. Bár ott a harmincéves háború (1618-1648) viszontagságai sem múltak el nyom nélkül, (a könyvtártörténet a hadizsákmányt, mint jelentős gyarapodási forrást említi (a vásárlás, esetleg csere és cenzurális kötelempéldány mellett), a török megszállás jelentősen visszavetette a magyar fejlődést.

Erdélyben és a királyi Magyarország területén, a reformáció és ellenreformáció szellemi harcai jelentősen elmozdították a könyvkultúrát, de jelentős fejlődésről csak a török kiűzése után beszélhetünk.

A töröktől visszafoglalt területeken nehezen szerveződtek az új gyűjtemények, és éledtek újjá a szerzetesi könyvtárak. Ez utóbbiakra azonban - legelőször a jezsuitákra - újabb csapás várt. A XVIII. század derekán Mária Terézia országglásának idején a felvilágosult abszolútizmus határozta meg az uralkodói eszményt. Az ő, majd fia, II. József intézkedései jegyében állami program lett a népoktatás, és egyházak kulturális szerepe visszaszorult. Először a nagyszombati egyetemet szervezték át az állam hatalmi igényeinek megfelelően, majd 1773-ban a jezsuita rend római felosztatását követően Erdélyben és Magyarországon minden jezsuita intézményt államosítottak. Az egyetemet könyvtárával és nyomdájával átköltöztették budára, majd Pestre, s Mária Terézia a nyomda jövedelméből a könyvtár gyarapítására rendelt bizonyos összeget. A kisajátított intézmények fennmaradtak, szemben a rend könyvtáraival, melyeknek állományát szétosztották az új felsőoktatási intézmények között. Így az egyetemi könyvtár is gyarapodott egy részükkel. Ekkor hozta létre az állam az első felsőoktatási szakiskolákat, amelyek mellett létrejöttek az első szakkönyvtárak: magyaróvári mezőgazdasági, selmecebányai bányászati akadémia.

Ezt a politikát folytatta II. József a szerzetesrendek többségének felosztatásával, ami sajnos a még meglévő középkori anyag további elkallódásához, pusztulásához vezetett. Kevés olyan szerencsés rend volt, mint a ferenceseké, akiknek gyöngyösi rendháza fogadta be a többi, bezárított rendház anyagát. A felosztatott rendek könyveinek jó része szintén az Egyetemi Könyvtárba került. (Ez - mutatis mutandis, tehát némi eltéréssel, de mégis hasonló módon történt az ötvenes években, amikor az államhatalmi beavatkozással felosztatott szerzetesrendek könyvtárainak anyaga az Országos Szécsényi Könyvtár "gyarapította". A még azonosítható példányokat a 90-es évek végén szolgáltatták vissza tulajdonosaiknak.)

A XVIII. századi állami beavatkozásnak azonban pozitív következményei is lettek. Az egyházi és világi fiurak megértették, hogy a bécsi abszolútizmussal szembeni kulturális önállóságukat csak saját intézmények megteremtésével tudják megőrizni. Ilyen alapítású, ma is létező gyűjtemény Klimó György pécsi, Eszterházy Károly Egri, Széchenyi György győri, Batthyányi Ignác gyulafehérvári püspök könyvtára. A szervező egyházi nem csak az egyházi és világi tudományos könyvtermést szerezték be, de tekintettel voltak a nemzeti kultúrát reprezentáló régi és új nyomtatott művekre is.

Ebben a korban jöttek létre az olyan magángyűjtemények, mint festetics györgy keszthelyi gyűjteménye, s a szintén általa alapított mezőgazdasági iskola, a Georgikon szakkönyvtára, vagy Ráday Pál és Gedeon gyűjteménye, amely a mai Ráday Könyvtár múzeális gyűjteménye.

A ma meglévő emlékkönyvtáraink többségükben az erre a korra jellemző későbarokk, illetve klasszicista épületekben, berendezések között maradtak fenn. (Pannonhalmán, Zircen, Keszthelyen, Kalocsán, Gyöngyösön, Debrecenben és Sárospatakon.)

A XVIII. és XIX. század fordulójára a felvilágosodás, illetve a modern nemzeti azonosságtudat kialakulása, a megnövekedett könyvkiadás, az új hírlapok, folyóiratok, és a kulturális szokások megváltozása megteremtették a nagy, nyilvános gyűjtemények létrehozásának igényét.

A XIX. század és a modern polgári kor

Nagy nyilvános gyűjteményeink születése

A modern könyvtárügyet egyetemes vonatkozásban a francia forradalomtól számíthatjuk. Onnan kezdődik a könyvtárak polgárinak mondható korszaka. Ekkor, a XVIII. század végén nyer polgárjogot az a felvilágosodásban fogant nézet, hogy a könyvtár közintézmény, melyet a társadalomnak kell fenntartania. Használata már nem kiváltság, hanem természetes lehetőség. Párizsban a királyi könyvtárat nemzeti könyvtárrá nyilvánították. Állami tulajdonba került sok más könyvtár is, főleg egyházaké és emigráns arisztokratáké. A közkönyvtárak - a francia példát követve - a XIX. században Európa-szerte egyre nagyobb szerephez jutnak a magánkönyvtárak és egyházi könyvtárak mellett.

Magyarországon a XIX. század első felének máig ható fontos eseménye két nagy könyvtárnak, a nemzeti könyvtárnak és az akadémiai könyvtárnak az alapítása. Mindkettő fontos szimbóluma lett a reformkorban kibontakozott legújabbkori nemzeti azonosságtudatunknak.

A nemzeti könyvtár a XIX. század folyamán

Az 1790-es évek folyamán a magyar arisztokrácia kiemelkedő egyénisége, gróf Széchényi Ferenc nagy figyelemet szentelt annak, hogy főúri könyvtára a hazai irodalmi és tudományos élet kiemelkedő tárháza legyen. Tevékenysége része annak a folyamatnak, amelyet az előző fejezetben a nemzeti kultúra ápolásának politikai jelentőségéről leírtunk. Bécsi, lipcsei, nürnbergi tudósok, írók végeztek Széchényi számára vásárlásokat, rendszeres könyvszállítói átkutatták Magyarország és Erdély területét. Tevékenységük világos elvek szerint zajlott: A magyar, és magyar vonatkozású irodalom összegyűjtése. Eszerint a **hungarikum** fogalmába beletartozónak ítélt minden magyarországon kiadott művet, bármilyen nyelvű is, minden magyar nyelvű művet, bárhol is került kiadásra, valamint minden olyan külföldön megjelent idegennyelvű munkát, amelynek tartalmában magyar vonatkozás van. A könyvtárak a kor szokása szerint nyomtatott, kötet formájú katalógusa is elkészült, amelyet a gyarapodásokat követve pótkötetekkel egészítettek ki. Ezek a katalógusok tartalmukban reprezentálják mindazt, amit a magyar nyelvű írásbeliség nyomtatott művekben a XIX. század elejéig fel tudott mutatni, pontosabban azt, amit Széchényi Ferenc ebből könyvtára számára meg tudott szerezni. Magyar vonatkozásban Széchényié volt kora legteljesebb gyűjteménye, hiszen korának más neves gyűjtői (Teleki Sámuel, Batthyányi Ignác, Ráday Gedeon) azonos súllyal gyűjtötték az enciklopédikus érdekű külföldi irodalmat is.

1802. november 25-én írta alá Széchényi Ferenc azt az okmányt, amellyel 15.000 nyomtatott műből és 2000 kötet kéziratból álló nagyeceni Hungaricum-gyűjteményét a magyar nemzetnek ajándékozta. Ezzel megvetette **nemzeti könyvtárunk, az Országos Széchényi Könyvtár** alapját.

A könyvtárat 1803 márciusában szállították Pestre. A pálos kolostor épületében (Papnevelde u. 2.) helyezték el,

ahol még abban az évben megnyílt az olvasóközönség számára. Az új intézmény újonnan megjelenő könyvekkel való ellátása érdekében a Helytartótanács rendeletben írta elő a nyomdák kötelezpéldány-szolgáltatását.

Többszöri költöztetés és a napóleoni háborúk eseményei miatt a könyvtár működése kezdetben akadozott. 1807-ben az Országgyűlés törvénybe iktatta a nemzeti könyvtár alapítását, 1808-ban pedig a könyvtárra, mint alapintézményretámaszkodva törvényt hozott a Magyar Nemzeti Múzeum létrehozásáról is.

1817-től a mai Múzeum-kertben álló régi épületben kapott helyet a gyarapodó gyűjtemény. A ma már csak az időközben különvált Nemzeti Múzeumnak otthont adó klasszicista épületet Pollack Mihály tervei szerint 1837-ben kezdték építeni. Az 1838. évi tragikus pesti árvíz elől a könyvtárat a Ludoviceumba szállították (ma Természettudományi Múzeum), ahol egy évtizeden át felállítatlanul hevert. Az elkészült új múzeum épületébe csak 1847 tavaszán költözhetett be a nemzeti könyvtár. Állománya a Múzeum lelkes pártfogójának, József nádornak támogatásával és más neves gyűjtemények megvásárlásával (Jankovich-könyvtár, Horváth István könyvtára) valamint ajándékozásokkal (Illésházy-könyvtár) mintegy 150.000 kötetre nőtt, benne nemzetközi jelentőségű kódexekkel, ősnymtatványokkal és egyéb ritkaságokkal.

Az 1848. évi országgyűlés a sajtótörvény keretében törvénybe iktatta az addig csak rendelettel szabályozott kötelezpéldány-jogot, azaz az újonnan megjelenő nyomdatermékek ingyenes elnyerésének kiváltságát. A gyűjtemény szervezésében akad számos nehézség is. A könyvtár gyors gyarapodásával a katalogizálás nem tudott lépést tartani, az állomány tekintélyes része a szabadságharc leverését követő pangás idején - a Széchényi-féle nyomtatott katalógusoktól eltekintve - nem volt föltárva. A helyzet csak 1860 körül kezdett megváltozni. Gyűjtés indult a könyvtár berendezésének megteremtésére, az addig két főnyi (!) személyzetet pedig öt főre emelték. A 80 férőhelyes olvasóterem 1866-ban ismét megnyitották az olvasók előtt. A megváltozott idők jele volt, hogy ekkor nem csupán a tudósok és írók szűk köre, hanem a művelődni vágyó közönség is szép számban látogatta a könyvtárat. (Egy évben 5000 olvasó 15 ezer kötetet forgatott.)

A kiegyezés után, az új kor optimista hangulatában a polgári államszervezet kiépítését követően az egész országra kiterjedő munka kezdődött a nemzeti közműveltségnek (ma általános műveltségnek mondanánk) polgári igényekhez mért kifejlesztése érdekében. Eötvös József kultuszminiszter, aki a Széchényi könyvtár hungarika-gyűjtésének hagyományos koncepcióját nem érezte többé elégségesnek, az intézetet a nemzetközi tudományosság általános jellegű gyűjteményévé kívánta formálni. Ennek érdekében elrendelte az állománynak oly módon való rendezését, felállítását és katalogizálását, ahogy azt a legmodernebbnek tartott müncheni Hof- und Staatsbibliothek már megvalósította.

Az addig alapítványi keretek között működő könyvtár mindinkább állami intézménnyé alakult át, 1879-től állami költségvetésből folytathatta szerzeményezéseit stb. Ekkor alakult ki a mai szervezeti tagoltság magja: a nyomtatványtár, a kéziratár, a levéltár és a hírlaptár.

(Azóta egyes táruk megszűntek és könyvtörténeti illetve könyvtártechnikai szempontok szerint újak is alakultak: zeneműtár, színház-történeti tár, térképtár, aprónymtatványtár, hírlaptár.) A könyvtár régi nevét elhagyták, és az intézetet egyszerűen a Nemzeti Múzeum Könyvtárának nevezték.

A századfordulóig terjedő időszakban sikerült a könyvek és egyéb dokumentumok részben használhatatlan halmazából rendezett és szabályszerűen működő nemzeti könyvtárat kialakítani. Ez elsősorban a tudományos kutatást szolgálta, amelybe az intézmény munkatársai is bekapcsolódtak. 1876-ban megindították a ma is megjelenő **Magyar Könyvszemle** című könyvtártudományi folyóiratot, mely Európában a legrégebbi ilyen szaklap.

A másik kiemelkedő szerepű könyvtár az akadémia gyűjteménye, mai nevén a **Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára**. Eredeti nevén a Magyar Tudós Társaság 1830-ban ült össze először Pozsonyban. Létrejöttében Széchenyi István gróf szerepe döntő, hiszen Felsőbüki Nagy Pál országgyűlési beszéde nyomán az ő feljánlása indította el azt a közadakozást, ami lehetővé tette a magyar tudományos élet e legfontosabb nemzeti intézményének megszületését. Első elnöke, Teleki József 30 ezer kötetes családi könyvtárát ajándékozta az intézménynek, ezáltal pedig a magyar tudománynak.

Az új könyvtár 1844-ben költözött be az Akadémia akkori otthonába, ekkor írta Vörösmarty Mihály híres filozófiai költeményét Gondolatok a könyvtárban címmel az emberi kultúra ellentmondásos mivoltáról.

A gyűjtemény továbbfejlődését a Akadémia tagjainak (Bolyai Farkas, Kazinczy Ferenc, Széchenyi István, Vörösmarty Mihály) személyes ajándékai, később jelentős adományok (Marcibányi-gyűjtemény, Batthyányi-, Ráth-könyvtár, Kőrösi Csoma Sándor, Stein Aurél könyvtára stb.) továbbá az 1833-tól fokozatosan kiépülő nemzetközi kiadványcseréje, valamint kötelempedányok tették lehetővé. Mai helyén 1865-ben nyílt meg a kutatók számára.

Látható mindebből, hogy szemben a nagy európai monarchiákkal a legnagyobb magyar nemzeti intézmények rendre az arisztokrácia és jómódúak adakozásából jöttek létre, az állami gondoskodás csak ezt követően jutott szerephez.

A legkeresettebb könyvtár mindazonáltal az Egyetemi könyvtár volt, amelynek XVIII. századi létrejöttét az előző fejezetben tárgyaltuk. A közkönyvtárak súlya és szerepe azonban korántsem akkora, mint a polgárosodottabb országokban. Egy 1885-ben fogalmazott statisztikai értékelésben megállapította a Statisztikai Hivatal, hogy "Magyarország aránylag a legtöbb magánkönyvtárral bíró országok közé tartozik."

A XIX. századi polgárosodás velejárói, az általános népoktatás, az írástudatlanság lassú visszaszorításával párhuzamosan megszületik egy új könyvtár típus, mai szóval élve a **közművelődési könyvtár**. Angliában, az ipari forradalom idején megszülető mozgalmak, a mai szakszervezetek elődei hozták létre, elsősorban a munkásművelődés előmozdítására.

Magyarországon a XIX. század elején a kialakuló polgári igények hívják életre az olvasóköroket és az első városi könyvtárakat pl. Győrben, Jászberényben, Kecskeméten, Székesfehérváron. Jelentős erőfeszítéseket tesznek a közművelődési egyesületek is. Ilyen volt az EMKE, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület. (Hajdani székháza nevét megőrizte a pesti köznyelv.)

1888 és 1908 között 177 népkönyvtár létesült, összesen 23.000 kötetel, ami 130 kötetes átlag állományt jelent. Ezeknek a könyvtáraknak vállalt célja volt a magyar irodalom és kultúra terjesztése a soknemzetiségű Monarchia területén.

Hatása természetesen igen korlátozott maradt.

A XX. század elején országos jelentőségű tény a **Fővárosi Nyilvános Könyvtár** megalapítása (1904). Az intézmény ma alapítójának, **Szabó Ervinnek** nevét viseli. Szabó Ervin az első főhivatású, könyvtárosi életművet megvalósító könyvtárosaink egyike. A társadalomtudományokban való páratlan jártassága és polgári radikális meggyőződése tette lehetővé, hogy a nyilvános könyvtárak szerepét felismerve Budapesten úttörője legyen a modern könyvtárügynek. A főváros hivatali könyvtárából gyűjtési elveiben és könyvtártechnikai módszereiben

európaiszintű szakkönyvtárat teremtett. Elsősorban a korszerű társadalomtudományok gyűjtése, és a fővárosi irodalma (patriotika) volt a fő területe. Megalapította az ún. Budapest Gyűjteményt. Kezdeményezte egy budapesti fiókkönyvtár-hálózat kiépítését. Ez utóbbi jórészt eredménytelen maradt, mára azonban megvalósult elgondolása a magyar könyvtári rendszer egyik pillére. Az addig német mintákat követő könyvtári gyakorlatban elsőként vezetett be angolszász mintára modern katalogizálási elveket és az Egyetemes Tizedes Osztályozás rendszerét.

A nagy nemzeti gyűjtemények és a közkönyvtárak létrejötte mellett a harmadik döntő átalakulás a szakkönyvtárak térhódítása. A modern tudományok fejlődésével párhuzamosan egyre erősödött az a felismerés, hogy egy-egy könyvtár - a nagy nemzeti gyűjteményeket kivéve - bajosan tud mindenfajta irodalmi terméket befogadni. A XIX. században jelentős számban alakultak szakmai egyesületek, tudományos egyletek, társulatok, melyek a tagság számára könyvtárakat állítottak fel. Ezek gyűjtőköre természetesen az adott szakterületre korlátozódott, és abban elmélyülve már szakkönyvtárként működtek. Ilyen, könyvtárat szervező és fenntartó egyesület volt az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, 1841-től a Természettudományi Társulat, az Orvosegyesület. A szakoktatás fejlődésével létrejöttek a tanintézetek könyvtárai is, pl a József Ipartanoda, amelyből később a Műegyetem fejlődött. A kiegyezés után egymást követik a szakirányú hivatalok, intézmények, s ezeket is szakkönyvtárakkal szerelték fel. Ilyen a Statisztikai Hivatal Könyvtára 1867-től.

A leírt folyamatokkal párhuzamosan a könyvtári munka is szakmai önállóságot nyert. Míg régen a könyvtárosok inkább mellékes, más tudományos ténykedést kísérő mellékfoglalkozás volt, és sokszor inkább csak címet vagy rangot jelentett, most főfoglalkozássá, önálló élethivatássá lesz. A könyvtárosok elsősorban a könyvtár problémáira összpontosítják figyelmüket. Korszerű épületeket és berendezéseket terveznek. Kidolgozzák a könyvek ésszerű tárolásának, az állomány nyilvántartásának, feltárásának, az olvasók kiszolgálásának modern eljárásait. A könyvtáros szakma annyira kiforrósodik, hogy napirendre kerül a könyvtárosképzés ügye is.

A XIX. század második felében olyan könyvtárosok lépnek színre, akik már nem mint filozófusok, írók, vagy történészek alkotnak életművet, hanem mint könyvtárosok. A leghíresebbek: Antonio Panizzi, a British Museum könyvtárának modernizálója; Charles Ammi Cutter, amerikai könyvtáros, aki megalkotta a könyvek sorbarendezéséhez a betűrendi jelek rendszerét; Melvil Dewey, aki létrehozta az Egyetemes Tizedes Osztályozást, egy olyan rendszert, mely nagy mélységig alkalmas a könyvek tartalmi feltárására.

Hazánkban is születtek nagy könyvtárosi, szakmai életművek: Barna Ferdinánd az OSZK régi katalógusát alakította ki. Szinnyei József összeállította máig a legnagyobb magyar bio-bibliográfiát Magyar írók élete és munkái címmel. Művének folytatója Gulyás Pál, aki összeállította a Magyar írói álnévlexikont és A bibliográfia kézikönyve című összefoglaló munkát, a könyvtári tájékoztatás, olvasószolgálatok máig egyik legfontosabb kézikönyvét. Szabó Károly a régi magyar nyomtatványok bibliográfiáját készítette el, Régi magyar könyvtár címmel. Szabó Ervin pedig mint szervező, szakíró, a fővárosi könyvtár létrehozója tünette ki magát.

A mai könyvtári rendszer főbb elemei

A történeti áttekintés során láttuk, hogy a gyűjtés indítékaitól és a használók körétől függően különféle

könyvtár típusok jöttek létre. (Pl. kolostori, egyetemi, nemzeti, városi és szakkönyvtárak.) Napjainkban tevékenységük alapján a következő kategóriákba soroljuk a könyvtárakat:

- nemzeti könyvtár,
- közművelődési könyvtár,
- szakkönyvtár,
- felsőoktatási könyvtár,
- iskolai könyvtár.

Külön, sajátos csoportot képeznek az egyházi könyvtárak, melyeknek fenntartója valamely felekezet. Állományának és szolgáltatásainak minőségétől függően bármelyik lehet tudományos könyvtár.

Ezek legfontosabb tevékenysége így alakul:

A nemzeti könyvtár

Az Országos Széchényi Könyvtár alapvető feladata minden magyar vonatkozású könyvtári anyag (hungarika) gyűjtése, feltárása és megőrzése a teljesség igényével.

Magyar vonatkozásúnak tekintünk a történelmi Magyarország területén keletkezett minden nyomdaterméket, a külföldön megjelent magyar nyelvű, vagy magyarországról szóló nyomdatermékeket, illetve magyar szerzők munkáit. (Ez a felsorolás tartalmaz olyan kategóriákat is, melyek mindenkor értelmezése nem problémamentes.) Külön rendelkezés biztosítja, hogy a nemzeti könyvtár minden magyarországi sajtótermékből részesüljön (köteles példány), ezért az Országos Széchényi Könyvtár gyarapodását tükröző jegyzékek, a Magyar Nemzeti Bibliográfia egyes füzetei egyúttal a magyar könyv- és folyóirattermés egészét tükrözik.

Ugyancsak a gyűjtemény teljessége teszi lehetővé, hogy a nemzeti könyvtár egyéb, országos jelentőségű, úgynevezett központi szolgáltatásokat is fenntartson:

Központi katalógusokat vezet a könyvekről és az időszaki kiadványokról, amely a tudományos és szakkönyvtárak állományának adatait tartalmazza. Ennek segítségével szervezi több tájékoztató jegyzék megjelentetését, illetve a **könyvtárak közötti kölcsönzést** bonyolítja.

A **nemzetközi csereszolgálat** keretében is gondoskodik a hungarika-gyűjtemény gyarapításáról. Cserébe a megjelenő magyar könyveket juttatja el külföldi könyvtárakba.

Mint az ország központi könyvtára, a többi könyvtárnak másféle segítséget is nyújt: a Könyvtárügyi és Módszertani Központon keresztül ellátja a magyar könyvtárügy központi **kutatási, fejlesztési feladatait**, segíti a **könyvtárosképzést** és továbbképzést.

A könyvek gyűjteményén, valamint a hírlapok és folyóiratok gyűjteményén, mint törzsállományon kívül az egyes dokumentumtípusoknak megfelelően különgyűjtemények jöttek létre: a kéziratár, a régi nyomtatványok tára, a térképtár, a színház történeti tár, a zeneműtár, a plakát- és nyomtatványtár és a mikrofilm tár.

A nemzeti könyvtár könyvmúzeumnak is tekinthető, melynek egyik hivatása, hogy egyedülállóan teljes anyagát az utókor számára megőrizze. Ezért használata bizonyos mértékig korlátozott, könyvei, folyóiratai csak az olvasótermekben vehetők kézbe.

A közművelődési könyvtárak

Feladatuk, hogy szolgáltatásaikkal mindenki számára biztosítsák a művelődés és tájékozódás lehetőségét. Van olyan ország, ahol általános könyvtárak, és van ahol nyilvános könyvtárak (Public Library) nevezik ezt a

könyvtártípust, mely a legszélesebb közönség (publikum) igényeit hivatott kielégíteni. Gyűjtőkörük ennek megfelelően általános, de válogatva, az ismeretterjesztésre és az egyes tudományterületek általános reprezentációjára összpontosítva. Fenntartóik az egyes települési és megyei önkormányzatok. A Megyei könyvtárak közművelődési és tudományos feladataik mellett a megye kisebb, városi, községi könyvtárainak módszertani segítségét is nyújtanak. Az azonos fenntartású, ebben az esetben (önkormányzati) és felügyeletű könyvtárak hálózatot alkotnak. Ilyen hálózat a Szabó Ervin könyvtár a Fővárosban, vagy a fegyveres testületek könyvtárai, a szakszervezeti könyvtárak, egészségügyi könyvtárak.

Sajátos feladata ezeknek a megyei, városi és községi könyvtáraknak a helyismereti gyűjtemény létrehozása és gyarapítása, gondozása. A helyismereti gyűjtemények elsősorban az adott településre, régióra vonatkozó irodalmat gyűjtik. A patriotika fogalma ebben az esetben a hungarika fogalmának leképzése, alkalmazása egy adott településre, megyére, tájegységre.

A modernizációval járó egyes jelenségek, mint pl. az otthoni munkavégzés terjedése Európa-szerte és a számítógépes világháló különös versenyhelyzetet és kihívást teremt a közművelődési könyvtárak számára.

A szakkönyvtárak

Feladatuk egy adott szakterületen a tudományos kutatás, fejlesztés szakirodalmi tájékoztatási igényeinek kiszolgálása. A szakkönyvtárak - szemben az általános gyűjtőkörű közművelődési könyvtárakkal - viszonylag szűk ismeretkör dokumentumait gyűjtik, de azokat nagy mélységben, a szükséges vagy az elérhető teljesség igényével. Feladatkörük szélessége szerint helyi, területi és országos feladatkörű szakkönyvtárakat különböztetünk meg. Az ország 120 legjelentősebb országos feladatkörű szakkönyvtára közül néhány: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára az ókortudományok területén, az Egyetemi Könyvtár a középkori történelem, vallás- és egyháztörténet, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum a neveléstudomány területén lát el feladatokat. A szakkönyvtárakban a dokumentumszolgáltatás mellett különösen jelentős a közvetlen információ-szolgáltatás, a szakirodalmi sajtófigyelés és más, specifikus (egyedi) szolgáltatások rendszere. A szakkönyvtárak működése is hálózati formában teljes, így legjelentősebb az Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézeteire épülő szakkönyvtári hálózata, illetve az felsőoktatási könyvtárakon belül a tanszéki könyvtárak rendszere.

A felsőoktatási könyvtárak

Az egyetemi és főiskolai könyvtárak taroznak ebbe a könyvtártípusba. Alapvető feladatuk az adott intézményben folyó oktató és tudományos munka segítése, szakirodalmi tájékoztatás nyújtása az oktató- és kutatómunkához, a hallgatók tanulmányaihoz.

Az iskolai könyvtárak

Az általános iskolákban és a középfokú oktatási intézményekben, diákotthonokban működnek. Feladatuk elsősorban az iskolai oktatás segítése, a tanulók felkészítése az önálló könyvtárhasználatra, valamint a tantestület részére pedagógiai kézikönyvtár biztosítása. Sok esetben, főleg kistelepüléseken az iskolai könyvtár egyben a közművelődési könyvtár feladatait is ellátja.

A könyvtári műveletek, a könyvtárak felépítése

_____Mint azt az eddigiekben láttuk, a könyvtár története során a gyűjtött dokumentumok formáját illetően

gyakran változott. Abban azonban semmit sem, hogy az emberiség által alkotott tudás kincseit (a különböző dokumentumtípusokban rögzült ismereteket) gyűjti össze, majd a legkülönbözőbb körű és igényű használóknak különböző formában bocsátja rendelkezésre. Az előző fejezetekben szó esett arról, hogy a különböző történelmi korszakokban miként oldotta meg az összegyűjtést és rendelkezésre bocsátást a könyvtár, s milyen célok érdekében tette mindezt. Jelenünkben bármelyik kialakult könyvtártípusról is beszéljünk, a munkafolyamatok, főbb műveletek jelentős része mindenhol hasonló, legfeljebb egy közművelődési könyvtárban nagyobb szerep jut az olvasószolgálati munkának, egy nemzeti könyvtárban pedig a feldolgozó és bibliográfiai munkának.

A főbb munkafolyamatok leírásához célszerű felidézni a könyvtári intézmény meghatározását:

A könyvtár dokumentumok gyűjteménye, melyeket célszerűen válogattak, a használatra alkalmassá tettek, és a közönség igénybevételére szántak.

A definíció fényében tehát sorrendben az első az **állománygyarapítás**. Ez könyvtáranként más és más jelent, mindig a gyűjtőkör függvénye. Egy könyvtár gyűjtőkörét az szervezeti és működési szabályzat írja elő. Az állományalakítás kettős folyamat. Gyarapítás az egyik oldalon, az elavulást követő tervszerű apasztás a másik oldalon. A könyvtár típusától és hálózaton belül elfoglalt helyétől függően szabályozva van, hogy mely témakört milyen nyelvi határokkal, milyen időhatárok között, milyen tudományos színvonalon, és mely dokumentumtípusokra kiterjedően gyűjt az adott gyűjtemény.

A gyarapítás különféle módokon lehetséges. A leggyakoribb a vásárlás, amelyet az ajándékozás, és a csere lehetősége, valamint néhány könyvtár esetében kötelezpéldány egészít ki. A gyarapítás munkáját bibliográfiák, hirdetések, aukciós katalógusok, kereskedelmi könyvjegyzékek segítik.

A **kötelezpéldányok** beszolgáltatása a kiadók feladata. A 16 példány elosztása a könyvtári rendszer természetéből adódik: 2 példány az OSZK-t illeti, 1 a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárába, mint második nemzeti könyvtárba kerül, részben starégiai, állományvédelmi okból teljes megőrzési kötelezettség mellett. Teljes sor jut még belőle az 5 regionális könyvtárak, de csak 10 éves megőrzési kötelezettséggel. Az ún. biztosított jogú könyvtárak országos feladatkörű szakkönyvtári mivoltuknál fogva a gyűjtőkörükbe tartozó kiadványokat kapják, és végül teljes sort kap az Akadémia Könyvtára és az Egyetemi Könyvtár valamint a Központi Statisztikai Hivatal, ez utóbbi megőrzési kötelezettség nélkül.

A gyarapítás egyik fontos adminisztrációs lépése az **állománybavétel**. Ennek során rögzítik a leltárkönyvben, mint hitelesített okmányban a dokumentum birtoklásának tényét. Egyik fajtája csoportos leltár, amely csak az állomány egészével kapcsolatban ad információt, tehát nagyságáról, értékéről és tematikus ill. dokumentumtípuonkénti összetételéről. Másik nélkülözhetetlen fajtája az egyedi, vagy **címleltár**, mely tartalmazza az egyes dokumentumok azonosításához szükséges adatokat, és egyedi leltári számmal, valamint raktári jelzettel látja el őket. A leltári számot a dokumentum címlapjának hátoldalán is fel kell tüntetni a tulajdonbélyegzővel együtt. Ezek olyan jegyek, amelyeket minden körülmények között meg kell őrizni, még a már bármely okból érvényteleneket is, mert hasonlóan a régi tulajdonosi bejegyzésekhez, fény deríthetnek egy kötet sorsára.

A **raktározás** az őrzés és védelem mellett csak akkor felelhet meg feladatának, ha biztosítja állományának használatát is. A raktározás optimális tárgyi és környezeti feltételei nem csak a muzeális állományrészeket illetik meg, hanem minden dokumentumot. Nem tudható ugyanis, hogy a jövőben mely dokumentumok képezik majd az írott kulturális örökség megőrzésre szánt részét.

A raktározás során gondoskodni kell az állomány olyan elhelyezéséről és nyilvántartásáról, amelynek alapján minden kívánt dokumentumot az olvasó rendelkezésére lehet bocsátani.

A különböző állományrészekből, vagy különgyűjteményekből külön raktári egységeket szokás kialakítani, de meg lehet különböztetni az dokumentumtipusok raktárait is. Vannak használat szempontjából elkülönülő raktárak: kölcsönzési, segédkönyvtári.

Az egyes dokumentumok raktári helyét a **raktári jelzet** határozza meg. A raktári jelzet nem feltétlenül egyedi azonosítója a dokumentumnak (az a leltári szám), pusztán a katalógusokban szereplő címleírásról utal a dokumentum őrzési helyére az adott gyűjteményben. Minden könyvtár megalkothatja a saját **raktári rendszere**vel összefüggő jelzetrendszerét. Raktári rendszerből pedig két félek lehetnek:

Az egyik a **rendszerező**, vagyis szak szerinti elhelyezés. Ennek alapja a könyvek, folyóiratok stb. tudományterületenkénti, műfaji és egyéb csoportosítása, osztályozása. Ez a rendszer az ún szabadpolcos könyvtárakban ideális, ahol az olvasó maga tájékozódik a nyilvános "raktárban". Ebben a rendszerben az ún. Cutter-számok a legelterjedtebbek, amelyek az Egyetemes Tizedes Osztályozás (ETO) rendszerére épülnek, de a kötetek polcokon való betűrendbe sorolását is segítik egy betű-szám kombináció segítségével.

A másik raktári elhelyezési mód a **mechanikus elhelyezés**, zárt raktárú nagy könyvtárakban. Itt többnyire numerus kurrens, tehát emelkedő folyószámzás a raktári rend alapja, minden tartalmi vonatkozás nélkül. Egyedül formai vonatkozások jutnak érvényre, amennyiben az egyes kötetméretek más-más polcokon kapnak helyet, és más-más számtartomány szerint kapják a raktári jelzetet. (Ugrószámú numerus kurrens.) A szokatlan méretű köteteket (leginkább atlaszokat, albumokat) célszerű így tárolni, mert ezzel sok mechanikai sérülést el lehet keülni.

A raktári jelzetet fel kell tüntetni a könyvön, a leltárkönyvben, a raktári katalógusba, és az olvasói katalógusok céduláin. Így a rendszer bármely elemének segítségével megállapítható a dokumentum őrzési helye. A **raktári katalógus** a dokumentumok raktári elhelyezkedését tükrözi. A cédulák sorrendje tehát pontos tükörképe a polcokon a könyvek polcokon elfoglalt helyének. A raktári katalógus elsősorban a könyvtáros eszköze. Segítségével lehet végrehajtani az állományellenőrzést, revíziót.

Ahhoz, hogy a katalógusik bármelyikébe felvehessük az állományba vett dokumentumokat, le kell ími adataikat, és ezt a leírást beilleszthetővé, azaz besorolásra alkalmassá kell tenni. Így jönnek létre a katalógus építőelemei, szabványos kifejezéssel: tételei. A **bibliográfiai leírás és besorolás** egységes szabályok szerint történik, amelyeket szabványok rögzítenek.

Olyan tételeket kell tehát készíteni, amelyek tartalmazzák

- a dokumentumok azonosításához szükséges adatokat (szerző, cím, kiadó, megjelenés helye, ideje, terjedelem, stb, tehát a bibliográfiai leírás),
- a katalógustételek rendezéséhez, besorolásához szükséges adatokat (besorolási adatok),
- a dokumentum lelőhelyének adatait (raktári jelzetek).

Az olvasók számára készülő katalógusok többfélek lehetnek, aszerint, hogy mire kíváncsi az olvasó. Például meg szeretné tudni, hogy egy bizonyos könyv megvan-e, vagy esetleg az általa kutatott téma irodalmát szeretné áttekinteni. Ezekre a kérdésekre két alapvető katalógus segíti a válaszadást.

A **betűrendes, az az leíró katalógus**, a szerzők és művek betűrendjében kínálja a címleírásokat, azaz egy dokumentum bibliográfiai adatait. Az egyes név és címváltozatok között utalók rendszere segíti az eligazodást. Elképzelhető még sorozati katalógus, amelyben az egyes sorozatok a sorozatcím szerint is össze vannak gyűjtve. A leíró katalógusnak a következő kérdésekre kell választ adnia:

Mi van meg a könyvtárban?

Megvan-e az adott mű?

Egy mű milyen kiadásai vannak meg?

Egy szerző milyen művei vannak meg?

A keresett mű hol található meg a könyvtárban?

A **szakkatalógus** az egyes dokumentumokra vonatkozó katalóguscédulákat tárgykörök szerint, szakcsoportokba rendezve tartja. Erre a célra többféle rendszer fejlődött ki. A tárgyszavazás nyelvi eszközök segítségével kísérli meg leírni az egyes művek tartalmát. Az Egyetemes Tizedes Osztályozás pedig számokból és kiegészítő jelekből alkotott szimbolikus rendszert ugyanerre a célra. A szakkatalógus segítségével áttekinthető egy könyvtár állományán belül a bennünket érdeklő téma irodalma.

Ugyanez megeghető egy könyvtár állományától függetlenül is, kiválasztott nyelvi, földrajzi vagy időhatárok között a múltbeli kiadványok, vagy a mindenkori jelen vonatkozásában is. Ezt eszköze, a bibliográfia után **bibliográfiai tájékoztatásnak** vagy tájékozódásnak nevezzük. (A bibliográfiákkal külön fejezetben foglalkozunk.) Most csak annyit fontos megjegyezni, hogy a katalógusok mindig egy mű adott példányát írják le, azt amelyik része a könyvtár állományának. A bibliográfiák pedig egy-egy mű egy-egy kiadását regisztrálják, könyvtárak állományától függetlenül.

Az pedig, hogy mindez hagyományos cédulakatalógus segítségével, vagy kötetformában, illetve számítógépes nyilvántartással történik-e, csak formai kérdés. Természetesen az utóbbi a korszerűbb, rugalmasabb, és a legeredményesebben használható eszköz, különösen ha akár földrajzilag is több ponton hozzáférhető hálózatban működik.

Az **olvasószolgálat** az a terület, ahol az összes könyvtári munkafolyamat és eszköz elnyeri értelmét. A katalógusok, bibliográfiák segítségével **tájékoztatást** kaphat az olvasó mindazokról a kérdésekről, amelyek miatt felkereste a könyvtárat. Természetesen az olvasók, az általuk feltett kérdések, a válaszok összetettsége között óriási a sokféleség, még egy-egy könyvtártípuson belül is. A könyvtáros személye, felkészültsége döntő abban, hogy a fent leírtak megvalósulnak-e.

A könyvtárak állományának használata két módon történhet: helyben olvasással az olvasótermekben, illetve kölcsönzéssel. Az állomány egy része általában nem kölcsönözhető. Természetesen ebbe a kategóriába tartoznak a muzeális állományrészek, de a használati érték is ide sorol egyes dokumentumokat. Elősorban lexikonok, enciklopédiák, szótárak, nagyobb monográfiák tartoznak a mindennapos használati érték szerint összeállított kézikönyvtárak állományába.

Míg a raktárakban elhelyezett állományt csak a katalógusok segítségével lehet használni, az olvasótermekben szabadon elhelyezett könyvanyag közvetlen áttekintést nyújthat valamennyi tudományág legfontosabb és legkorszerűbb irodalmáról.

A könyvtár tájékoztatás eredménye sokszor a dokumentumok **kölcsönzése**. A kölcsönözhető dokumentumok körét, a kölcsönzők körét, a kölcsönzés feltételeit és módját, (miként a helybenolvasást is) a könyvtár használati szabályzata határozza meg. A kölcsönzésekről nyilvántartás készül, melynek két kérdésre kell választ adnia:

- egy bizonyos könyv ki van-e kölcsönözve, illetve ki a kölcsönző,
- egy olvasónál mely könyvek vannak?

Az ismertett leírás természetesen csak az áttekintést szolgálja. A könyvtári műveletek, a könyvtárak felépítése és működése az adott könyvtár típusától feladataitól, rendszerben elfoglalt helyétől függő sokszor árnyaltabb, összetettebb folyamat.

A könyvtári dokumentumok főbb típusai

A dokumentum tág fogalmát a könyvtári használatra szűkítve kimondhatjuk, hogy a dokumentum az emberi ismeretek fizikai hordozója, tárgyi foglalata. Ez a fogalom tehát nem csak a könyvet foglalja magában, hanem más médiumokat (közvetítőket) is. A hagyományos könyv mellett ugyanis létrejött számos más ismeretközlő eszköz, amelyek szintén a könyvtárak gyűjtőkörébe tartoznak.

Csoportosításuk több szempont szerint lehetséges.

A könyv

A leghagyományosabb ismerteközlő eszköz. Megkülönböztetjük az irattól, melynek szövege nem nyilvános céllal jött létre, tehát hivatalos vagy magáncélú feljegyzés és így a levéltárak érdekeltségi körébe tartozik. Egy kéziratkötet például nem feltétlenül könyv, csak abban az esetben, ha szövege publikus, tehát nyilvános befogadásra szánták. (Még akkor is, ha csak egy példány létezik belőle.) A könyv alakja, készítési módja a történelem során sokat változott. Ha időrendben vizsgáljuk, a könyv fogalmához soroljuk a **kéziratosság korában** (a kezdetektől a XV. század végéig) született kódexeket. Jellemzőjük a kéziratosságot, egyedi megvalósítás. Diktálás vagy másolás útján egyszerre néhány példány készült az adott műből a kolostori vagy egyetemi másolóműhelyekben. Példányaikat emiatt kivétel nélkül unikumnak, tehát egyedi fennmaradt példánynak tekintjük. Napjainkban magyarországi könyvtárakban kb. 1500 ismert kódexről tudunk.

A nyomdászat kézműipari korszaka (Gutenbergtől kb. a XIX. sz. elejéig) a növekvő kiadvány- és példányszám miatt, részben formai jegyek alapján is több időszakra tagolódik.

Az **ősnymtatványnak** azt nevezzük, amelyet 1500 december 31. napjáig szedésnyomással állítottak elő. (Egységes felületbe metszett szövegeket korábban is nyomtattak.) Átlagos példányszámuk 2-3000 db volt. A hazai könyvtárakban kb. 7100 kötetet tartanak nyilván.

Antikva kiadványnak XVI. század folyamán külföldön megjelent könyveket tartjuk. Átlagos példányszámuk 5-8000 példány lehetett. Magyar könyvtárak 10 ezres nagyságrendben őriznek antikva köteteket Európa nyomdáiból. A hazai kiadványokat bibliográfiai és nyomdászattörténeti megfontolásból nem soroljuk ide.

Az 1473 és 1711 közötti magyarországi nyomtatványok föltárását és számbavételét Szabó Károly végezte el elsőként. Bibliográfiájának címe **Régi Magyar Könyvtár**. A háromkötetes, pótkötetekkel kiegészített mű címének rövidítése lett a kategória elnevezése is: "**RMK**". (Részletesebb bemutatását más vonatkozó bibliográfiákkal együtt lásd a bibliográfiai fejezetben!) A RMK-kiadványok számbavétele ma is folyik. Több mint 6000 tételt ismerünk, amelyből csaknem 900 cím 1601 előtti, tehát nemzetközi számbavétel szerint antikvának minősül.

Formai, és részben tartalmi jegyek alapján elkülönülnek az ún. **aprónymtatványok**: búcsúcédulák, szentképek, kártyalapok, rölapok, újságlevelek, újabban a gyászjelentések, meghívók, értesítők, plakátok, színlapok, térképek, atlaszok, kották, metszetek. A felsoroltak némelyike, mint pl. a térképek, kották, metszetek önálló dokumentumtípusnak is tekinthetők, főleg ha gyűjteményi szempontok indokolják.

Az **időszaki kiadványok közös vonása** folyamatos, többnyire rendszeres időközönkénti megjelenés és az egységes szerkesztési szempontok érvényesülése. Három alapvető típust különböztetünk meg: a hírlapokat,

folyóiratokat és az évkönyveket. Az időszak kiadványok történetével külön tudományág, a sajtótörténet foglalkozik, bibliográfiai számbavételük is önálló feladat.

Legelőször a mai **hírlapok** ősei, az újságlevelek jelentek meg, a török háborúk idején. Ezek az alkalmi kiadványok nyomdászok vállalkozásaként vásárok idején jelentek meg, politikai, kereskedelmi, háborús hírekről, eseményekről tájékoztatva az összesereglett tömeget. Leginkább német nyelvterületen terjedt el. (Briefzeitungen, Türkenkalender) Jellemző a műfaj népszerűségére, hogy sokszor kéziratban is terjedtek változatai. Aktualitásuk mai szemmel már nem éppen megfelelő, hiszen az eseményekről szóló "friss" beszámoló sokszor akár évekkel az esemény bekövetkezése után született.

Az első folyamatosnak szánt magyarországi újság latin nyelvű volt, 1705 és 1710 között jelent meg a Rákóczi-szabadságharc idején, "Mercurius Veridicus Hungaricus" (Igazmondó Magyar Merkur) címmel. Az első magyar nyelvű újság 1780-ban, Pozsonyban jelent meg, a Magyar Hirmondó.

A hírlapok fő célja kialakulásuk óta az, hogy a lehető leggyorsabban tájékoztassák a közvéleményt, illetve hogy formálják azt. Formai megkülönböztető jegyük, hogy önálló címlapjuk nincs, állandó, jellegzetes fejlécük közli a címet, és más, a számot egyedileg azonosító adatokat.

A **folyóiratok** már tágabb időközökben jelennek meg, ezek rendeltetés e már nem napi események közlése, hanem nagyobb lélegzetű tanulmányok, esetleg szépirodalmi művek közreadása. Tehát időtállóbb anyagot közölnek, de természetesen a folyóirat sem feledkezhet meg az időszűrés követelményeiről.

Európában az első folyóiratok a XVII. század közepén jelentek meg, és a tudományos társaságok orgánumai voltak. Kezdetben a tudományos folyóiratok tartalmukban általánosak voltak, utóbb megindult a szakosodás. Ma már egyes szakterületeknek és tudományágaknak is külön szakfolyóirataik vannak. Formailag a folyóirat abban különbözik a napilaptól vagy hírlaptól, hogy füzet vagy kötet alakú, terjedelmesebb cikkeket közöl, évfolyamokra tagolódik.

Az **évkönyvek** külsőleg már nagyon hasonlítanak a könyvekre. A folyóiratoknál ritkább időközökben jelennek meg, szerkesztési szempontjaik egységesek, szándékuk hogy rendszeresen képet nyújtsanak valamely tudományterület eredményeiről, vagy intézmény, alkotói csoport életéről.

A **kéziratok** a történeti szemléletű felosztástól (kéziratosság kora) függtelenül is önálló dokumentumtipusként jelennek meg a könyvtárakban. Egy részük muzeális, más részük tudományos, műszaki jellegű kortársi kézirat. Az első csoportba tartoznak a kódexek, szépirodalmi művek kéziratai, írók kéziratai, nyomtatásban meg nem jelent, de közösségnek szánt írásművek (pl. daloskönyvek). Jelentős részük az irodalmi muzeológia érdekkörébe is tartozik, így gyűjtésük mindíg az adott könyvtári gyűjtemény történetileg kialakult arculatának függvénye. A másik csoportba a műszaki jellegű kutatási jelentések, kéziratos jegyzetek, fordítások tartoznak. Ide soroljuk a doktori és más tudományos fokozatok elérésével összefüggő értekezéseket. Mindezek közös jellemzője, hogy közérdeklődésre tarthatnak számot, vagy tudományos értékük alapján további kutatásokhoz nyújtanak segítséget, bár publikálatlanok, csak egy-két példány készült belőlük.

A XX. század folyamán megjelentek a teljesen új típusú információhordozók: mikrofilmek, hanglemezek, magnószalagok, kazetták, mágneslemezek. Ezeket esetenként egy-egy hordozófajtára specializált könyvtárakban gyűjtik - pl. zenei könyvtár -, vagy a hagyományos könyvtárban külön gyűjteménybe rendezik.

A könyvtári külön gyűjtemények, muzeális könyvtári gyűjtemények

Egy könyvtár állományában a megőrzés három szintje különül el:

Nem tartós megőrzésre szánt egységek: ide tartoznak tartalmi elavulásuk miatt, vagy gyűjtőkörtől idegen voltuk miatt selejtezhető darabok.

Végleges, vagy tartós megőrzésre szánt rész: az adott könyvtár gyűjtőkörébe tartozó teljes magyar anyag, és a külföldi szakirodalom lehetőség szerint. Ez a csoport képezi a könyvtárakban őrzött dokumentumtömeg legjelentősebb részét.

Muzeális anyagrészt: valamilyen, alább kifejtett szempont miatt (történeti érték, dokumentumtípus, formai jegyek, stb) alapján elkülönülő állomány.

Különböző szempontok szerint, de szinte valamennyi könyvtárban létrehoztak különgyűjteményeket. Ez azt jelenti, hogy az állomány egy részének feltárását, rendezését, bemutatását elkülönítve, speciális igényeinek megfelelően végzik. Ilyen különgyűjteményt képezhetnek az ún. múzeális állományrészek.

Muzeális könyvtári anyagnak azt kell tekinteni, amely 1600 előtt külföldön megjelent kiadványokból, azaz ősnymtatványokból és antikvárból áll;

az 1711 előtti, történeti Magyarország területén megjelent műveket, vagyis az RMK-kat;

az 1800 előtt külföldön megjelent magyar nyelvű, vagy magyar szerzőtől származó, vagy egyébként magyar vonatkozású kiadványokat.

Az utóbbi két kategóriába tartozó műveket - megjelenésük időpontjától függetlenül - tágabb értelemben véve hungarikumnak nevezzük. Szűkebb értelemben a külföldön megjelent magyar nyelvű, vagy magyar vonatkozású művek értendők ezen. (Általában többszámaban, hungarikaként emlegetik őket.)

Muzeálisnak tekintjük megjelenési idejüktől függetlenül az unikumokat, tehát a csak egyetlen példányban létező dokumentumokat; a művészi értékű kötésre, vagy hajdani tulajdonosára (possessor) való tekintettel fontossággal bíró könyvritkaságokat; a történeti, irodalomtudományi, művészeti vagy nyomdászattörténeti szempontból jelentős műveket. Muzeálisnak tartunk olyan kéziratokat is, melyeknek régiségüknél, vagy írójuk kimagasló jelentőségénél fogva, illetve keletkezési körülményeik, tulajdonosuk miatt van nagy jelentőségük.

Muzeális értékű lehet egy-egy olyan gyűjtemény, amelyet a könyvtár valamilyen egységes szempont szerint gyűjt és rendez. Ezeknek egyes darabjai sokszor nem muzeális értékűek, de együtttest alkotva mégis annak tekintendők. Ilyenek a helytörténeti gyűjtemények, vagy az olyan állományrészek, amelyek például egy neves gyűjtő gyűjteményeként kerültek az adott könyvtárba.

Sokszor a muzeális jelleg összefüggésben áll az adott könyvtár egészének műemléki mivoltával. Műemlékkönyvtárról ott beszélünk, ahol a könyvek eredeti elhelyezésükben, sokszor műemléknek számító épületben, korabeli bútorok között és tárolóeszközökön vannak elhelyezve.

Ezeknek a muzeális daraboknak illetve gyűjteményeknek a megóvása a könyvtári állományvédelem egyik legfontosabb feladata. Tágabb értelemben természetesen a nem muzeális állományok éppen úgy az írott kulturális örökség részét képezik, és így a megelőző állományvédelem tevékenységi körébe kell, hogy tartozzanak.

A tájékozódás eszközei, a bibliográfiák

Ugyszólván a könyvnyomtatással egyidőben megszületett ábránd a világ valamennyi létező nyomtatványának rendszerező számbavétele, feltárása. Ebből külön ismeretág fejlődött ki, melynek neve éppúgy

bibliográfia, mint legfontosabb eszközének, a könyvek jegyzékének. Az elnevezés eredete görög (biblion: könyv, grafein: ími). Magyar nyelven a "könyvészet" elnevezés is használatos.

Történeti áttekintésünk során már megismerkedtünk Conrad Gessner munkájával, a Bibliotheca Universalis-szal. A továbbiakban nem térünk ki a bibliográfia, mint ismeretág fejlődésére. A bibliográfia műfajának bemutatása után azokat a bibliográfiákat soroljuk fel, amelyek a régi könyvekkel és kéziratokkal való foglalkozást segítik.

Természetesen a teljeskörű világbibliográfia önmagában nem képzelhető el, csak kisebb témákat, területeket, időhatárokat, dokumentumtípusokat áttekintő bibliográfiák rendszereként. A tájékozódni kívánó is elsősorban ilyen, szűkebb területek irodalmát feldolgozó művekkel találkozhat.

Az első szűkítési szempont a feldolgozott tudásterület nagysága szerint adódik. A legtágabb területet felölelő műveket általános bibliográfiáknak nevezzük, de ez csak erős válogatással képzelhető el. A bibliográfiai tételek szelekciója lehet

- a dokumentumok színvonala szerinti, (tudományos vagy ismeretterjesztő);
- megjelenésük ideje szerinti (kurrens, azaz jelenbéli, illetve retrospektív, azaz múltbéli, és azon belül is kijelölt időhatárok közötti);
- a megjelenés helye szerinti (egyetemes, vagy nemzeti, regionális).

Számos átmeneti, illetve speciális "műfaj" is létezik. Ilyen például a biobibliográfia, amely szerzőnként sorolja fel egy alkotó összes publikált szellemi alkotását, és esetleg a róla szóló irodalmat, válogatva.

De bibliográfiai funkciót tölthetnek be nagy könyvtárak katalógusai is, elsősorban a nemzeti könyvtáraké, vagy nagy szakkönyvtáraké. (Ilyen funkciót tulajdoníthatunk magyar vonatkozásban az Országos Széchényi Könyvtár Könyvek Központi Katalógusának is.)

A tételek rendezésének módja nagyon eltérő lehet, miként azt a könyvtári katalógusoknál is láttuk: betűrendes, tematikus (többféleképpen is), időrendi stb. A bibliográfiák használhatóságát nagy mértékben befolyásolják mutatóik. Ezek segítségével több, egyedi szempont szerint is lehet keresni bennük. (Ilyen mutató lehet pl. régi könyvek esetében a nyomdász- és nyomdahely mutató.) A hatékony keresés érdekében az egyes bibliográfiák köteteinek kézbevételekor célszerű tanulmányozni az adott kötet szerkesztésmódját, tartalmától függő sajátos szempontjait. Ha így járunk el, a bibliográfia ahhoz is nyújthat szempontokat, hogy egyáltalán hogyan érdemes kérdéseinket feltenni.

A bibliográfiák fizikai formátuma a korszerű adathordozók megjelenésével a cédula, kötet alak mellett a CD-rom illetve internetes hozzáférést is lehetővé teheti, de ez a lényegesen mitsem változtat.

Azokat a jegyzékeket, amelyek tárgya maga a bibliográfia, azaz az egyes tételek maguk is bibliográfiák, másodfokú bibliográfiáknak nevezzük.

A bibliográfiák természetesen nem csak önálló kötetekben, hanem tanulmányok részeként, függeléként is léteznek, miként az itt közölt bibliográfiai összeállítás is, amely azokat a bibliográfiákat és segédkönyveket sorolja fel, amelyek a régi könyvek és kéziratok közötti tájékozódást, azonosításukat, meghatározásukat segítik.

E témában magyar nyelven a legátfogóbb tájékoztatást a

Régi könyvek, kéziratok című tanulmánykötetben találjuk

(összeállította Pintér Márta. Bp. OSZK-KMK. 1974.) A kötet első részében összefoglaló tanulmányokat találunk a

kodikológia, paleográfia, nyomdásztörténet, sajtótörténet, történelem és segédtudományai (történeti földrajz, intézménytörténet), egyházi könyvtárak története tárgy körében, a szakterületek mértékadó szerzőinek tollából. A kötet legértékesebb része a V. Kovács Sándor által összeállított bibliográfia, mely a régi könyvek és kéziratok feldolgozásának segédkönyveit, magyar és nemzetközi irodalmát és azok lelőhelyeit közli az alábbi fejezetekben:

Kodikológia, Paleográfia, Magyarországi írásbeliség kialakulása, Illusztrációk, Vízjelek és papírgyártás, Nyomdásztörténet, Könyvtörténet, Tudománytörténet, Történeti segédtudományok.

A kötetet 1973-ban állították össze, így az azóta megjelent irodalmat nem tartalmazza.

Az alábbiakban közölt jegyzék csak a legfontosabb kézikönyveket sorolja föl, amelyek régi magyar nyomtatványok meghatározását segítik. Ilyen feladatok megoldása további tájékozódást igényel, melynek első lépése az imént ismertetett segédkönyv használata.

Magyarországon 1860-ig megjelent könyvek bibliográfiái

Az 1473 és 1711 közötti nyomtatványokat A Szabó Károly nevével fémjelzett Régi Magyar Könyvtár (RMK) tartalmazza:

Az egyes kötetek címe a hungarika fogalmának különböző részeire utal:

1. kötet: Az 1531-1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Bp, 1879, MTA.
2. kötet: Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Budapest, 1885, MTA.

Az első és második kötet kiegészítése:

Sztripszky Hiador: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez. Pótlások és igazítások. 1472-1711. Budapest, 1912, k. ny. n. (Reprint: Budapest, 1967, OSZK.)

3. kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. 1-2. rész. Budapest, 1896-1898, MTA.

Ennek a kötetnek Pótlások, kiegészítések, javítások címmel jelent meg kiegészítése négy füzetben. (Budapest, 1990-1993, OSZK.)

Az 1473 és 1711 közötti anyag újabb kiadását Borsa Gedeon és munkatársai végzik:

Régi Magyarországi nyomtatványok. 1. köt. 1473-1600. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó.

Régi Magyarországi nyomtatványok. 2. köt. 1601-1635. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.

A két kötet feldolgoz töredékeket is, ma már fel nem lelhető, de valaha lírt kiadásokat. Címlapok reprodukcióit is közli. Mutatói: nyomdahely, név, cím, tárgy. Leleőhelyeket is megad, valamint utal a régebbi bibliográfiák tételszámaira (konkordancia). A mű folytatása az OSZK-ban készül.

Az 1712 és 1860 közötti anyagot Petrik Géza állította össze:

Magyarország bibliographiája 1712-1860. 1-4. köt. Budapest, 1888-1892, Dobrowsky Ágost - Pallas. (Reprint: Budapest, 1968, OSzK.)

Műve nem csak a Magyarország területén bármely nyelven kiadott könyveket, hanem a külföldön kiadott nem magyar nyelvű, de magyar vonatkozású műveket is tartalmazza. Művének kiegészítését, a hiányok pótlását az OSzK munkatársai végzik.

Sajtóbibliográfiák

A sajtóbibliográfiák az egy-egy időszakban megjelent időszaki kiadványok felsorolását tartalmazzák. A fontosabb magyar sajtóbibliográfiák az 1867-ig terjedő időszak vonatkozásában következők:

Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom első százada (1705-1805. Budapest, 1941, A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára.

Kereszty István: A magyar és a magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése. 1705-1867. Budapest, 1916, A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára.

Szalády Antal: A magyar hírlap-irodalom statistikája 1780-1880-ig. Budapest, 1884, Lampel.

V. Busa Margit: Magyar sajtóbibliográfia. 1705-1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1-2 köt. Budapest, 1986, OSzK.

V. Busa Margit: Magyar sajtóbibliográfia. 1850-1867. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Budapest, 1996, OSzK.

A jegyzet megírásában segítségemre voltak, valamint a további tájékozódásban támpontot jelentenek az alábbi munkák:

Alfred Hessel: A könyvtárak története. Budapest, 1959, OSzK, KMK.

Mezey László: Könyv és könyvtártörténet I. (Kézirat, 1959, Felsőoktatási jegyzetellátó Vállalat.)

Kastaly Beatrix (szerk.): Könyvtári alapismeretek. Budapest, 1991, OSzK.

Mezey László: Forrásszemelvények a kéziratosság történetéhez. Budapest, 1957.

Sallai István - Sebestyén Géza: Könyvtártan. Budapest, é.n., Tankönyvkiadó.

Tóth Gyula (szerk): Egyetemes könyvtártörténet. A kezdetektől a felvilágosodásig. Szombathely, 1992, BDTF Könyvtári Tanszék.